

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Ebû Hanîfe Hakkında Yapılan Fıkhî Çalışmalar

Bilal ESEN*

Giriş

Fıkıh ilmi açısından ülkemizde Cumhuriyet dönemine geçiş; önceki hukuk sistemimizin bir parçası olan fıkhın yürürlükten kaldırılması ve yerine yeni bir hukukun konması, din hizmeti ve din eğitimi veren kurumlar için farklı düzenlemelerin hayata geçirilmesi gibi anlamlara gelmektedir. Makalenin amacı, fıkhıta doktrin oluşturmuş bulunan ve imamı olduğu Hanefî mezhebinin de en çok yerleştiği bölgelerden biri olması sebebiyle bu coğrafya için büyük bir değer sayılan Ebû Hanîfe'ye Cumhuriyet'e geçişten sonra gösterilen ilginin boyutlarını tespit etmek ve bu konuda ortaya konmuş çalışmalarını değerlendirmektir.

Hicri IV. yüzyılda kitleler halinde Müslüman olmalarından itibaren Türkler arasında hâkim mezhep, Ebû Hanîfe'nin imamı olduğu Hanefî mezhebidir. Hatta bu mezhebin yayılmasında en büyük katkı Selçuklular ve Osmanlılar'a aittir.¹ Selçuklular'dan itibaren kadı ve imamların daha çok Hanefilerden seçildiği, özellikle Osmanlılar'da XVI. yüzyıldan sonraki kadı beratlarında ve müftü mensurlarında kazâ ve fetvanın Hanefî mezhebine göre verileceğinin açıkça belirtildiği bilinmektedir. Mekke, Medine, Kudüs ve Kahire gibi ahalisinin önemli bir kısmı Hanefî olmayan yerlerde bu kural esnetilmekle beraber Anadolu ve Rumeli'de Hanefî mezhebine bağlılığa titizlik gösterilmiştir. Bu tutum bir nevi resmî mezhep uygulaması olup, coğrafyamızın Ebû Hanîfe ile tarihî ilişkisine örneklerdir.²

Osmanlı'da kanunlaştırma dönemine gelindiğinde yine en başta Hanefî mezhebine müracaat edilmiştir. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, fıkıh ilminin birikimi esas

* Dr., Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı, İslam Hukuku.

1 Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, c. 16, s. 8.

2 Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, c. 16, s. 6-7; Mehmet Akif Aydın, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanuna Doğru Geçirdiği Evrim", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2006, sy. 1, s. 13-16.

alınarak Osmanlı devletinin son döneminde medenî hukuk alanında gerçekleştirilen bir kanunlaştırma çabasının ürünüdür. Bu yönüyle bir ilk teşkil etmektedir ve millî bir kanun olmak bakımından milletimizin tarihinde yerini almıştır. Halkın çoğunluğunun Hanefî mezhebine mensup bulunması, *Mecelle*'nin hüküm tercihlerinde de etkili olmuş ve *Mecelle* mazbatasında “El-hâsıl bu Mecelle’de mezheb-i Hanefînin haricine çıkılmayıp, mevâdd-i münderecesinin ekseri el-hâletü hâzihî Fetvâhâne’de muteber ve ma’mûlün bih olduğu cihetle...” ifadesi yer almıştır. Bununla birlikte, mezhep içi tercih kurallarına bağlı kalınmaksızın, gerekli görülen yerde farklı düzenlemeye gidilmiş ve “fukahây-ı Hanefîyye’den bazı fuhûl-i eimmenin akvâl-i muteberesi nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak olmak hasebiyle ihtiyar olunmuş”tur.³ Bu açıklamalar, hukuk alanı dışında bireylerin kişisel dinî yaşantılarıyla ilgili fetvâhâne tarafından verilen hizmetin de Hanefî fikhına göre yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

Mecelle'den sonra *Hukuk-i Aile Kararnamesi* de fıkha dayalı kanunlaştırmalardan biridir. Cumhuriyet’ten sonra ise fıkıh genel itibarıyla bireylerin kişisel dinî yaşantılarıyla ilgili olmuştur. Günümüzde halkımızın çoğunluğu ibadetlerini Hanefî mezhebine göre yapagelmektedir. Buna göre, Hanefî fikhının diğer alanlarında yapılacak çağdaş çalışmaların birçoğunun entelektüel boyutta kalıp tatbikî zeminden yoksun olduğu söylenebilse de, ibadetler alanı böyle değildir. Bu alanda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın da, belli bir mezhebe bağlılık şeklinde bir taahhüdü bulunmamakla beraber, halkın çoğunluğunun mezhebi olması sebebiyle daha çok Hanefî mezhebinin görüşlerini aktardığı görülmektedir.⁴

Cumhuriyet döneminde halka din hizmeti götürecek din adamlarını yetiştirme ihtiyacı, din eğitimi veren okulların ve ilahiyat fakültelerinin kurulmasıyla karşılanmış olup bu fakültelerde gittikçe artan oranda akademik çalışmalar ortaya konulmuştur. Diğer yandan üniversiteler haricinde de ilahiyat ve özelde fıkıh alanında çalışmalar yapılmış ve yayınlanmıştır.

Bugün Ebû Hanîfe hakkında yapılan çalışmaların tarihte yapılanlardan farklı boyutları bulunmaktadır. Çünkü Ebû Hanîfe’nin ve öğrencilerinin katkılarıyla

3 Heyet, “Mecelle Cemiyetinden Tanzim Olunan Mazbata”, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300, s. 12.

4 Hatta Diyanet İşleri Başkanı’nın seçiminde bu olgunun belirleyici olduğu görülmektedir. 1960 yılında Devlet Bakanlığı tarafından Diyanet’e havale edilen bir dilekçe sebebiyle dönemin Din İşleri Yüksek Kurulu’nun verdiği cevapta şu ifadeler yer almıştır: “Türkiye’de inkılaplardan evvel de, sonra da devam eden dini, ilmi bir müessese bulunmuş, bu müessese Hükümete bağlı olup başında, Türkiye’deki müslümanların ekseriyetini teşkil eden Hanefî mezhebindeki zatlardan birisi bulundurulagelmiştir. Diyanet müessesesi öteden beri bütün müslümanlara karşı aynı muamelede bulunmakla mükellef olup sair mezheplere salık, ehliyeti haiz zatlardan da dini, ilmi vazifelerde bulunmalarını temin etmiş, başka mezhep sahiplerinin hürriyetlerine, hareketlerine asla engel olmamıştır”. Bkz. Din İşleri Yüksek Kurulu’nun 16.08.1960 tarih ve 373 no’lu kararı.

meydana gelen Hanefî fıkhi, yüzyıllar boyunca Müslümanların fikhî/hukukî sistemlerinin bir parçası olduğundan, bu asırlarda onun fikhinin anlaşılması ve dinamizminin sağlanması yönünde birçok çalışma yapılmış ve sürekli gündemde kalmıştır. Devrin ilim geleneği gereği bu çalışmalar genellikle muhtasar metinler, serhler ve haşiyeler çerçevesinde yapılmış olup ayrıca belli cüzi meselelerle ilgili olarak bir risaleler literatürü de bulunmaktadır. Diğer yandan modern dönemde Hanefî fikhına uygun olarak hazırlanmış bulunan kanuni hüviyette metinler de bulunmaktadır. Fikhın kanunlaştırma çabalarına sahne olduğu XIX ve XX. asırlarda Ebû Hanîfe hep gündemde olmuş, fûru, usul, biyografi ve fikh tarihi yazımına dair literatürde de onun hakkında geniş malumata yer verilmiştir.

Günümüzde çeşitli nedenlerle fikhın dinamizm kaybettiği, mezheplerin tek başına çözüm üretmediği ve benzeri kabullere meyil arttığından, ayrıca tarihteki meşhur mezheplerden birinin usul ve yönteminin esas alınarak fikhî üretilmesi ameliyesinin neredeyse durmuş olması sebebiyle, Ebû Hanîfe hakkındaki çalışmaların geçmişten farklı olduğu söylenebilir. Bu sebeple günümüz Ebû Hanîfe literatürü genellikle onun fikhını ihya ve icradan ziyade anlama, tasvir ve tahlil eksenlidir. Bunda çağımız ilim çevrelerinin üniversitelerde yoğunlaşmasının ve yapılan çalışmalara yüklenen “akademik” niteliğinin de rolünün bulunduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan zamanın getirdiği şartlar gereği fikhın gerek usul gerekse fûru sahasında, hatta akaid ile hadis gibi alanlarda yenilik arayışları geçmişe merakı arttırmakta ve belli bir mezhebe bağlı kalınmaksızın getirilen önerilerde bile tarihî birikimden bir şekilde referans bulma arayışları sürmektedir.

Ebû Hanîfe hakkında yapılan çalışmalarla ilgili olarak *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin “Ebû Hanîfe” maddesinin sonunda kısmen eskimiş bir literatür bölümü bulunmaktadır.⁵ Yine *İslâmî Araştırmalar Dergisi*'nin Ebû Hanîfe özel sayısında⁶ Ahmet Ünsal tarafından yapılmış “İmam Ebû Hanîfe Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası” adlı bir araştırma bulunmaktadır. Bu iki çalışma da genel olup Cumhuriyet dönemiyle sınırlı olmadığı gibi fikhî çalışmalarıyla da sınırlı değildir. Ayrıca literatürün sürekli genişlediği de bilinmektedir. Bizim çalışmamızda Ebû Hanîfe hakkındaki literatür; alan olarak fikhî, tarih ve yer olarak ise Cumhuriyet dönemi Türkiye'siyle sınırlandırılarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Araştırmada doğrudan fikhî alanında yapılan çalışmalar yanında, hadis, kelam ve tefsir ilim dallarında yapılan ve fikhî usulü alanıyla yakından alakalı olan bazı çalışmalar da dikkate alınmıştır. Örneğin Ebû Hanîfe'nin Kur'an anlayışı veya hadis anlayışını konu edinen bir çalışmanın fikhî çalışmalardan bağımsız görülemeyeceği düşünülmüştür. Yine tarih alanında sayılabilecek olan bazı çalışmalar,

5 Ali Bardakoğlu, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, c. 10, s. 143-145.

6 Ahmet Ünsal, “İmam Ebû Hanîfe Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası”, *İslâmî Araştırmalar*, 2002, c. 15, sy. 1-2: Ebû Hanîfe Özel Sayısı, s. 334-338.

Ebû Hanîfe'nin içinde bulunduğu ilmî çevre hakkında bilgiler verdiğinden dolayı literatür kısmında zikredilmiştir.

Araştırmamız, ülkemizde ilahiyat alanında yapılan bu çalışmalardan Ebû Hanîfe özel konulu olanlarının listesini çıkarma, gruplandırma ve değerlendirmelerde bulunma yöntemini benimsemiştir. Çalışmaların gruplandırılmasında alan ve konu ayrımı esas alınmış, başlıklar altında önce, öne çıkan bazı eserler içeriği ve savunduğu fikir itibarıyla tanıtılmış ve ardından da aynı alandaki diğer çalışmaların listelenmesi yoluna gidilmiştir. Çalışmaların yayınlanmış kitap, akademik makale, sempozyum tebliği veya lisans üstü tez olması ölçü alınmıştır. Literatürün tespiti için, başta üniversite kütüphaneleri olmak üzere dijital kütüphane katalogları, İSAM Kütüphanesi ve aynı internet sitesinde bulunan İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı, Milli Kütüphane Toplu Kataloğu (TO-KAD), Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası, ULAKBİM Dergipark Akademik Veri Tabanı, kitap satış siteleri, yazarların özgeçmişleri, akademik makalelerin bibliyografyaları ve benzeri kaynaklar taranmıştır. Değerlendirmeye imkan vermesi bakımından taranan kaynaklara mümkün olduğunca ulaşılmaya çalışılmış ve içerikleri gözden geçirilmiştir. Çalışma sırasında çeşitli nedenlerle bazı kaynakların gözden kaçırılmış olabileceği gözden ırak tutulmamalıdır.

I. Literatür

A. Hayatı ve Fıkhu Dair Genel Çalışmalar

1. *Ebû Hanîfe*:⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teklifi ile tercüme edilmiş bir eser olup Arapça aslı Muhammed Ebû Zehra'ya aittir. Kitap, Türkçede Ebû Hanîfe hakkında ilk ve en kapsamlı çalışmalardan biri olup gerek biyografi olarak gerekse Ebû Hanîfe'nin fıkhu ve etkisini ortaya koyması bakımından önemli başvuru kaynaklarından biri haline gelmiştir. Üç ana kısımdan oluşan eserin birinci kısmında Ebû Hanîfe'nin hayatı, üstatları, ehl-i hadis ve ehl-i re'y ayrımı, Şia ve Hariciler gibi dinî fırkalar; ikinci kısmında Ebû Hanîfe'nin fıkhu, akaid ve içtimaiyat gibi alanlardaki görüşleri, bazı talebelerinin hal tercümeleri, geçmiş fakihlere nazaran Ebû Hanîfe'nin fıkhtaki yeri, fıkhta benimsediği esaslar, Kur'an-Sünnet-sahabe fetvaları ve istihsan gibi delillere nasıl yaklaştığı; üçüncü kısımda ise Ebû Hanîfe'nin akli kudretini gösteren fıkhu meselelerinin incelenmesi, Hanefî mezhebinin yayılması, mezhep müctehidleri ve tahrîc-tercîh erbabı gibi konulara yer verilmiştir. Mütercim, kitabın fasıllarına bu şekilde isim verilmesinin kendi tasarrufu olduğunu ve kitabın aslında fasıl başlıkları yerine sadece rakamların bulunduğunu belirtmektedir.⁸

7 Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöglü, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, İlk baskı: 1962.

8 Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöglü, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2002, s. 9.

Çalışmanın giriş kısmında tarihte Ebû Hanîfe hakkında yazılmış birçok kaynak bulunmasına rağmen bunların birbiriyle tenakuz halinde olmasından; bir taraftan aşırı hücumların diğer taraftan tarafgirliklerin bulunması sebebiyle hakikati ortaya çıkarmanın zorluğundan söz edilmektedir. Bu zorluğa ilaveten, Ebû Hanîfe'nin kendisinin bir fıkıh eseri yazmamış oluşu, usulünün doğrudan nakledilmemiş olması, siyasî görüşlerinin ihmal edilmiş olması ve sonraki devirlerde onun görüşlerine eklenen tahriçleri tespit için Haneî mezhebinin yayıldığı bölgelerin tarihsel şartlarını ele alan çalışmaların azlığı gibi etkenlerin de bulunduğu belirtilmektedir.⁹

Ebû Zehra, Ebû Hanîfe'yi anlamak için sadece öğrencilerinin naklettikleriyle yetinmenin doğru olmadığını, onun görüşlerinin başka kitaplarda da bulunduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte yazar, Ebû Hanîfe'nin usulünü ve kıyaslarını tanımaya çalışırken, öğrencilerinin zikrettiği delillerin tümünün aynen imamdan nakledilmiş olamayabileceğini, fakat öğrencileri silsilesiyle aktarılanlara itimat etmek gerektiğini belirtmekte ve şöyle demektedir. *“Mademki onları, onun talebesiyle buluşan veya onlardan sonra gelen ulema nakletmiştir, o halde bu deliller ve izahlar, her ne kadar metin halinde Ebû Hanîfe'nin değilse de, naslardan hüküm çıkarıp kıyaslarını kurduğu illet ve sebeplerini açıklama bakımından, onun kıyaslarına yakın olduğunu söyleyebiliriz.”*¹⁰

Ebû Hanîfe'ye isnat edilen görüşlerin sıhhati konusunda Ebû Zehra'nın işaret ettiği husus, tarihteki birçok büyük üstadın görüşlerinde de söz konusudur. Sırf kendisinin eser yazmamış olmasına bakarak bu görüşlerin aidiyetini reddetmek sağlıklı olmayıp, geçmişteki ilim halkaları, icazet silsileleri ve benzeri hususların mahiyetini dikkate almak suretiyle meseleye bakılmasının önemli olduğunu düşünüyorum. Günümüzde Ebû Hanîfe hakkındaki araştırmaların bazılarında, onun ilim halkasında yetişmiş ve silsileye dâhil olmuş kişilerin nakillerinin tamamen bir tarafa bırakıldığı, bunun yerine ilim halkasında veya silsilesinde doğrudan yer almayan ve çoğu zaman da Ebû Hanîfe'den asırlarca sonra yaşamış kişilerin nakillerine itibar edildiği görülmektedir ki, bu tavrın ilim nakli konusunda tarihteki şartları göz ardı ettiği kanaatindeyiz.

2. İmam-ı Azam ve Eseri:¹¹ Çalışmanın aslı Muhammed Hamidullah'a (v. 1423/2002) aittir. Çevirmen, küçük bir hacme sahip olan eserin aslının bir kitap mı yoksa makale veya konferans notları mı olduğuna dair bir açıklamada bulunmamıştır. Çalışmada Hz. Peygamber döneminden itibaren fıkıhın gelişimi, Ebû Hanîfe'nin fıkıha katkıları ve hayatı, Ebû Hanîfe'den sonra fıkıhın gelişimi ve

9 Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 13-20.

10 Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 17-18.

11 Muhammed Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, İlk baskı: 1963, 56. s.

fıkhın gelişiminin Batılı hukukların gelişimiyle mukayesesi gibi konulara temas edilmektedir.¹²

3. “Ebû Hanîfe”:¹³ *İslam Ansiklopedisi*’nin bir maddesinden ibaret olan çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Hayatı, şahsiyeti, eserleri ve fıkah ilmindeki yerinden bahsedilen ilk bölüm Mustafa Uzunpostalcı tarafından kaleme alınmıştır. Akaide dair görüşlerinin ele alındığı ikinci bölüm Yusuf Şevki Yavuz, literatür bölümü ise Ali Bardakoğlu tarafından yazılmıştır. İleride zikredeceğimiz Ebû Hanîfe özel konulu sempozyumların ve ilmî dergi özel sayılarının iki binli yıllardan sonraki tarihlere rastlamasına nazaran 1994 yılında yayınlanan bu maddenin kısmen erken zamana ait olduğunu söylemek mümkündür. İlk bölümü yazan Mustafa Uzunpostalcı’nın Ebû Hanîfe hakkında yapmış olduğu bir doktora tezi¹⁴ de bulunmakta olup tezdeki birikimini bu maddeye aktardığı söylenebilir.

4. İslâmî Araştırmalar Dergisi Ebû Hanîfe Özel Sayısı (2002, c. 15, sy. 1-2): Derginin iki sayısının birleştirilmesinden oluşan bu özel sayıda, fıkahla birlikte diğer İslâmî ilimler alanlarında yapılan çalışmalara da yer verilmekte olup toplamda 26 makale bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla akademik dergilerde Ebû Hanîfe konulu ilk özel sayı budur.

Bu sayıda Ebû Hanîfe’nin fıkhıyla ilgili olarak; onun nasları değerlendirilişi, reyciliği, ehl-i rey içindeki yeri, hadise bakışı, fıkah metodolojisi, istihsan ve akıl kavramlarına bakışı konularını ele alan ve usul alanında değerlendirilebilecek makaleler bulunmakta olduğu gibi; anadilde ibadet, sefihın hacr edilmemesi ve nikah akdinde kadının taraf olması meselelerindeki görüşlerini tahlil eden ve fûru alanında değerlendirilebilecek makaleler de bulunmaktadır. Usul ve fûru alanındaki makalelerin künyeleri ileride yapacağımız gruplandırma içinde zikredilecektir. Ayrıca bu dergide ileride yapılacak gruplandırmalarda zikretmeyeceğimiz ve fıkahla ilgili olan; altı akademisyenin gerçekleştirdiği “Ebû Hanîfe Üzerine Bir Sohbet”; Yunus Vehbi Yavuz’a ait “Ebû Hanîfe`yi Tanımak”; Ahmet Yaman’a ait “Siyaset-Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebû Hanîfe Dönemi”; Hacı Şerif Ahmet Reşid Paşa’ya ait olan ve Mevlüt Uyanık tarafından sadeleştirilen “Ebû Hanîfe`nin Siyaset Anlayışı (Hazret-i İmam-ı Azam`ın Siyasi Terceme-i Hali)”; Ahmet Ünsal’a ait “İmam Ebû Hanîfe Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası”; Mehmet Nuri Güler’e ait “Ebû Hanîfe`nin Hukuk Anlayışının Batılı (Avrupa) Hukuk Ekolleri Arasındaki Yeri - Çözümsel Karşılaştırmalı Hukuk Araştırması”; Abdurrahman Haçkalı’ya

12 Eser sadeleştirilerek ve sonuna İmam Muhammed’in hayatı gibi bazı ilavelerde bulunularak 2004 yılında tekrar basılmıştır. Bkz. Muhammed Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul: Beyan Yayınları, 2004, 92. s

13 Mustafa Uzunpostalcı, Yusuf Şevki Yavuz ve Ali Bardakoğlu, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, c. 10, s. 131-145.

14 Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe’nin Hayatı ve İslâm Fıkahındaki Yeri”, Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986, 221 s. Bu çalışmadan sonra aynı müellif *Ebû Hanîfe ve Fıkhî Tefekkürü*, (y.y., ty.) adıyla bir eser yayımlamıştır.

ait “Hanefî Mezhebi İçtihat Geleneğinin Tümdengelimci Yönü Üzerine”; Salim Ögüt'e ait “Ebû Yusuf ve Hanefîliği” başlıklı makaleler bulunmaktadır.

5. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu (16-19 Ekim 2003, Mudanya-Bursa): Fıkîh, kelam, hadis, tefsir ve tasavvuf gibi alanlarda 12 oturum kapsamında 39 tebliğün sunulduğu sempozyum, tebliğler ve müzakereleri başta olmak üzere bütün akışıyla kitaplaştırılmış olup KURAV Yayınlarıncı basılmıştır.¹⁵ Sempozyum, seksene yakın katılımcının iştirakiyle gerçekleşmiştir ve ülkemizde Ebû Hanîfe konulu ilk¹⁶ geniş kapsamlı bilimsel toplantı niteliğindedir.¹⁷

Sempozyumda sunulan, Ebû Hanîfe'nin makasid düşüncesi, fıkîh tanımı, Kur'ân anlayışı, istihsan anlayışı, hadis anlayışı, usul ve fûru anlayışının kelâmî temelleri, hüsün-kubuh problemi ve Hanefî mezhebi ile Şafî mezhebi arasındaki ilkesel farklılıklar gibi konulardaki tebliğler fıkîh usulü alanında sayılabilir. Ebû Hanîfe'nin hukukî irade anlayışı, içtihat sistematüğinde norm grupları, Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed arasındaki hukukî görüş farklılıkları gibi konulardaki tebliğler ise fûru-i fıkîh alanıyla ilgili gözükmektedir. Usûl ve fûru alanındaki tebliğlerin künyeleri ileride yapacağımız gruplandırma içinde zikredilecektir. Ayrıca sempozyumda ileride yapılacak gruplandırmalarda zikretmeyeceğimiz ve fıkîhla bağlantılı olan; Hacı Mehmet Günay'a ait “Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişi: Görüşler, Hiyerarşisi ve Ebû Hanîfe'nin Görüşünün Tercih Edildiği Durumlar”; Yunus Vehbi Yavuz'a ait “Ebû Hanîfe'nin Hayatından Çizgiler ve Bıraktığı Miras”; Ahmet Yaman'a ait “Ebû Hanîfe ve Reel Siyaset”; Mevlüt Uyanık'a ait, “İslam Düşüncesinin Teşekkül Döneminde Ebû Hanîfe'nin Siyasî Duruşu”; Ahmet Özel'e ait “Hanefî Literatürünün Oluşumu”; Abdülkadir Evgin'e ait “Hanefî ve Ca'ferîlerin Hadis Anlayışlarına Bir Bakış”; Vecdi Akyüz'e ait “İbn Rüşd'ün Ebû Hanîfe İle İlgili Değerlendirmeleri”; İbrahim Hatiboğlu'na ait “Hanefî Usûlünün Genel Hadis Usûlüne Katkısı Üzerine”; Mehmet Nuri Güler'e ait “Ebû Hanîfe'nin Batı Hukukundaki Yeri”; Muharrem Kılıç'a ait “Hukukun Kökeni Sorunsalına Rasyonalist-Doğal Hukuksal Bir Bakış: Ebû Hanîfe” başlıklı tebliğler bulunmaktadır.

6. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe Özel Sayısı (2012, sy. 19): Derginin bu özel sayısında çoğunluğu fıkîh alanında olmak üzere 19 makale yer almaktadır. Bu makalelerden, Ebû Hanîfe'nin hüküm istinbât

15 *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları 2005, 1-2 c.

16 “Ülkemizde ilk” nitelemesi, sempozyum katılımcılarının ifadelerine dayanmaktadır. Dünya çapında ise bu sempozyum 1998 yılında Pakistan'da gerçekleştirilenden sonra ikinci Ebû Hanîfe sempozyumudur. Bkz. *a.g.e.*, c. 1, s. 9, 381; c. 2, s. 439, 444, 447.

17 Sempozyumun tanıtımını yapan çalışmalar için bkz. a) Fatma Betül Satoğlu, “İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu (16-19 Ekim 2003, Mudanya-Bursa)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, sayı: 2, s. 285-289. b) Nurhayat Haral Yalçı, “İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu (Mudanya, 16-19 Ekim 2003)”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy. 15 (2003/2), s. 259-267.

yöntemi, ictihadda isabet meselesindeki görüşü, usûl anlayışında sünnetin yeri, sünnet anlayışı bakımından Ebû Hanîfe ile ehl-i hadis arasındaki farklar ve Hanefî usulündeki prensiplerin Ebû Hanîfe'ye nispeti gibi konuları ele alanlar, fıkıh usulü alanında sayılabilir. Ebû Hanîfe'nin hile-i şeriyye karşısında tutumu ile ictihadlarındaki değişimi konu alan iki makalenin ise fûru alanında olduğu söylenebilir. Bunlara ilaveten ehl-i re'y ekolünün temsilcisi olması yönüyle Ebû Hanîfe'yi konu alan makale ile Hanefî mezhebinin fıkıh silsilelerini veren makalenin ise Ebû Hanîfe'nin içinde bulunduğu çevreye dair çalışmalar olduğunu söylemek mümkün olup usûl ve fûru alanı ile içinde bulunduğu çevreye dair makalelerin açık künyeleri, ileride yapacağımız gruplandırma içinde zikredilecektir.

Derginin, ilerideki literatür gruplandırmalarında zikretmeyeceğimiz ve fıkıh alanında sayılabilecek diğer makaleleri şunlardır: Said Nuri Akgündüz'e ait "Osmanlı'da Ebû Hanîfe Algısına bir Örnek Olarak Taşköprüzade'nin *Mevzûâtü'l-Ulûm*'u"; Necmettin Kızılkaya'ya ait "Oryantalist Literatürde Ebû Hanîfe (v. 150/767) Algısı"; Hülya Terzioğlu'na ait "Ebû Hanîfe'nin Din Anlayışında İnsan Merkezilik"; Abdullah Kahraman'a ait "Ebû Hanîfe'de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?"; Mehmet Ali Aytekin'e ait "Nûh b. Mustafa'nın El-Kelimâtü's-şerîfe fi Tenzîhi Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkiki Neşri"; Hasan Özer'e ait "Pîrîzâde İbrahim ve 'Mezhebi'l-İmâmî'l-Azam' İsimli Risalesinin Tahkik ve Tercümesi"; Ali Pekcan'a ait "İmam Azam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış"; Murat Şimşek'e ait "Nûh b. Mustafâ'nın (v. 1070/1660) ed-Dürrü'l-Münazzam fi Menâkıbi'l-İmâmî'l-A'zam Adlı Eserinin Tahkiki Neşri" başlıklarını taşıyan makaleler bulunmaktadır.

7. Bütün Yönleriyle İmâm-ı A'zam ve Hanefîlik Sempozyumu (28-30 Nisan 2015, Eskişehir): Yakın zamanda düzenlenen sempozyuma hem fıkıh hem de diğer İslâmî ilimler alanlarında çalışan akademisyenler katılmış, aynı anda birden fazla salonda gerçekleştirilen sekiz oturumda 60'tan fazla tebliğ sunulmuştur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla sempozyumda Ebû Hanîfe'nin fikhî yönüyle ilgili sunulan tebliğler şunlardır: 1) Ömer Adil Atasoy, "İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Hazretlerinin Çağdaş Hukuk Eğitimi ve Bilimine Katkıları", 2) H. Yunus Apaydın, "Ebû Hanîfe'nin Reyciliğinin Anlamı", 3) Kaşif Hamdi Okur, "Ebû Hanîfe'nin Kur'ân ve İbadet Dili Anlayışı", 4) Soner Duman, "Ebû Hanîfe'nin İctihadlarında Değişim: Kaynaklar, Sebepler, Analiz", 5) Mehmet Atalay, "Samanîler Devrinde Hanefî Fıkıhı Hakkında Yazılmış Farsça Bir Eser: Risâle der-Ahkâm-ı Fıkıh-ı Hanefî", 6) Mehmet Erdem, "Buhârî'nin İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye Karşı İtiraz ve Tarizlerinin Fikhî Açından Değerlendirilmesi", 7) Mutlu Gül, "Hanefî Mezhebi Hadis Tenkidi Anlayışının Oluşumunda Ebû Hanîfe'nin Etkisi", 8) Mevlüt Uyanık, "Sivil İtaatsizlik Kavramı Bağlamında Ebû Hanîfe'nin Siyasi Duruşu", 9) Ömer Müftüoğlu, "Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Ayetlerinin Gerçek Muhataplarını Dikkate Alarak Verdiği Fetvalar: Kadının Velisinden İzinsiz Evlenebilmesi Meselesi", 10) Kadir Gömbeyaz,

“Doğu Hanefî Fırak Geleneğinin Ebû Hanîfe ile İrtibatlandırılmasının İmkânı”, 11) İsmet Şanlı, “Şemseddîn-i Sivasî'nin Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam'ı”, 12) Mehmet Hicabi Seçkiner, “17. Yüzyılda Bir Ebû Hanîfe Savunucusu: Nûh b. Mustafâ ve Tenzîhü'l-İmâm Ebî Hanîfe'si”, 13) Osman Bayder, “Ebû Hanîfe'nin Kurucu İmam Olmasının Anlamı”, 14) Ali Çelik, “Hanefîlerde Hadis Yorumunda Dikkate Alınan Temel Prensipler-Akla Uygunluk Prensibi”, 15) Kadir Gürler, “Buhârî'nin Ebû Hanîfe Eleştirisi ve Aynî'nin Savunması”, 15) Nuri Tuğlu, “Ebû Hanîfe'nin Hadis Yorumunda İnsan Merkezli Yaklaşım”, 16) İbrahim Kaplan, “İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'de Eleştirel Düşünce”, 17) Hulusi Arslan, “Toplumsal Barış ve Birlikte Yaşama Kültürü Açısından İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve İtikadî Görüşleri”, 18) İzzet Sargın, “İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Hukuk Anlayışında İnsan”. Tebliğ metinlerine ulaşılamamış olup bunların ileride kitaplaştırılacağı düşünülmektedir.

8. Hayatı ve Fıkına Dair Diğer Çalışmalar:

Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990, 238 s.

_____, *İmâm Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015, 128 s.¹⁸

Ali Pekcan, *Fıkın Bedene Bürünüşü: İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010, 96 s.¹⁹

Halim Sâbit Şibay, “Ebû Hanîfe”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul 1948, c. 4, s. 20-28.

18 Kitap, Kazakistan Cumhuriyeti'nde 2015 yılının “Ebû Hanîfe Yılı” ilan edilmesi münasebetiyle hazırlanmış olup tanıtıcı bir el kitabı mahiyetindedir. Daha önce Tacikistan Cumhuriyeti'nde de 2009 yılı “Ebû Hanîfe Yılı” ilan edilmiştir.

19 Ebû Hanîfe'nin hayatı hakkındaki menâkıp kitaplarının verilerine dayalı olarak kaleme alınan bir çalışmadır. Yazar, menâkıp türü eserlerde bazı abartıların bulunduğunu ancak çok önemli bilgi ve değerlendirmelerin de bulunduğunu inkar etmenin mümkün olmadığını belirterek, “tarih metodolojisi” kriterleri ışığında sahil bilgiyi ayırt etmek gerektiğinden söz etmektedir. (s. 12). Çalışma Ebû Hanîfe'nin kişisel hayatı ve sosyal hayatı şeklinde iki bölümden oluşmakta, ek olarak da Ebû Hanîfe'nin Ebû Yusuf'a vasiyetini içermektedir. Ebû Hanîfe'nin kişisel hayatıyla ilgili olarak; fiziksel görünüşü, günlük yaşayışı, züht hayatı, ilim ve amel ilişkisi gibi konulara yer verilmektedir. Sosyal hayatıyla ilgili bölümde ise, komşuları ve hocaları gibi kesimlerle toplumsal ilişkileri, muâmelat fıkını kendi ticaret hayatına uygulaması ve yönetime karşı siyasî tutumuna yer verilmektedir. Çalışmanın sonuç kısmında, modern zamanlarda fıkın teknik hükümlerden oluşan bir yapıya dönüştürülmeye çalışıldığı ve fıkın da içinde yer aldığı iman-ahlak ve aksiyon damarının yok edilmek istendiğinden şikâyet edilerek, öneri olarak İmam-ı Azam örneğindeki âlim tipolojisine dönmenin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu öneriye göre fakih, sadece dünya işleri üzerine düşünüp çözüm üreten bir tekniker değil, aynı zamanda dinî ve ahlakî duruşuyla da topluma istikamet veren biri olmalıdır. Kitap hakkında bir tanıtım yazısı için bkz. Yakup Kara, “Ali Pekcan, Fıkın Bedene Bürünüşü”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 493-496.

M. Esat Kılıçer, "Büyük İslam Fakihî İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe", *Diyanet İlmî Dergi*, 1968, c. 7, sy. 74, s. 148-150.

Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam*, çev. İ. E. Dal, İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınları, 2006, 822 s.

_____, *İslam'da İtikadi-Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Şura Yayınları, 1993, 680 s.

_____, *İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi: İmam Zeyd İmam Cafer, İmam Ebû Hanîfe ve Mezhepleri*, çev. Abdulkadir Şener, c. 1-4, 1968.

Murtaza Köse, "Büyük Üstâd Ebû Hanîfe", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, c. 1, sy. 1, s. 159-176.

Mustafa Karmış, *İslam'da Fıkhi Mezhepler ve Mezhep İmamları*, Malatya: İ. Davet Yayıncılık, 1992, 125 s.

Osman Kesioğlu, *Fakih Sahabiler ve Mezheb İmamları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1972, 91 s.

Münevver Tekcan, "İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Kıssası", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sy. 15, s. 121-168.

_____, *İmam A'zam (Numan b. Sabit)*, Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1960, 140 s.

Ömer Nasuhi Bilmen, "İmâm-ı Azam'ın Müctehitler Arasındaki Mevkii", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1966, c. 5, sy. 5, s. 91-93.

Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1996, 144 s.

Zaylabidin Acimamatov, "Ebû Hanîfe'nin Menkıbevi Kişiliği ve Kırgızlar Arasında Ebû Hanîfe Hakkında Menkıbeler", *Dinî Araştırmalar*, 2006, c. 8, sy. 24, s. 179-192.

_____, "Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Eleştiriler", *Dinî Araştırmalar*, 2006, c. 8, sy. 24, s. 169-178.

Bunların dışında genel okuyucuya yönelik şu tür çalışmalar da bulunmaktadır:

A. Faruk Meyan, *Dört İmam*, İstanbul: Salah Bilici Yayınları, 1968, 239 s.

Abdülvahap Öztürk, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Eserleri*, İstanbul: Şamil Yayıncılık, 2004, 380 s.

Ahmet Duran, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe*, İstanbul: Ahmed Said Matbaası 1973.

Avni Kurt, *İmam Azam'ın İbadet Hayatı*, Ankara: Altunkalem Yayınları, 1994, 102 s.

Celal Yıldırım, *Mezhep Sahibi Dört İmamın Menkıbeleri*, İzmir: Ticaret Matbaacılık, 1964, 84 s.

Ekrem Sağıroğlu, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe*, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2002, 344 s.

Enes Selim, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe*, İstanbul: Rehber Yayınları, 2006, 176 s.

Halil Arık, *İmam Azam Ebû Hanîfe*, İstanbul: İmam A'zam Vakfı, 1997, 96 s.

İsmet Demir, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe: Hayatı, İslam Hukuku ve Hanefî Mezhebi'ni Tedvindeki Metodu*, İstanbul: Seçil Ofset, 2005, 340 s.

M. Kemal Pilavoğlu, *Büyük İmam Ebû Hanîfe*, İstanbul: Kevser Yayınevi, 1973, 64 s.

M. Metin Şirikçi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe*, İstanbul: Erkam Matbaası, 2005, 365 s.

Mehmed Cemal, *Ebû Hanîfe*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1984, 125 s.

N. Mehmet Solmaz, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe*, Ankara, 2015.

_____, *Dört Büyük İmam*, Ankara: Gurup Matbaacılık, 2009, 76 s.

Ragıp Güzel, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe Hayatı ve Menkıbeleri*, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2008, 180 s.

B. İçinde Bulunduğu İlmî Çevreye Dair Çalışmalar

1. **İslam Fıkında Re'y Taraftarları:**²⁰ Doktora tezinin basılmış hali olan eser 1961 yılında yayınlanması bakımından konumuzu ilgilendiren telif eserlerin ilkleri arasında yer almaktadır. Çalışmada Hz. Peygamber devrinden müctehid imamlar devrinin sonuna kadar olan dönemde "re'y" in nasıl kullanıldığı incelenmiştir. Kitaptaki dört bölümde, Hz. Peygamberin içtihadı, sahâbenin re'yi ve tâbiîn dönemlerindeki re'y ile müctehid imamlar devrinde re'y konuları ele alınmaktadır. Re'y ashâbının imamı olması bakımından, kitaptaki en büyük kısım Ebû Hanîfe'ye tahsis edilmiştir.²¹

Çalışmada, Hicaz'da Medine mektebi bulunurken Irak'ta da Kûfe mektebinin bulunduğu, fakat Kûfe mektebinin eserleri ve görüşlerinin Ebû Hanîfe'nin zuhuruna kadar açıkça ortaya çıkmadığı belirtilmektedir.²² Tâbiîn dönemindeki Kûfe ekolünün kaidelerinin tanıtıldığı kısımda Medine ekolüyle arasındaki bazı farklara değinilmişse de, detaylı bir mukayese yapılmayıp birkaç örneğin zikriyle yetinilmiştir.²³ Ebû Hanîfe'nin edille-i şeriyeye bakışının özetlendiği kısımdan sonra ise onun içtihadlarında görülen genel eğilimlerden bazıları tanıtılmakta ve bunlar; muamelât ve ibadetlerde kolaylık, fakir ve zayıfların korunması, insanın tasarruflarının imkân nispetinde meşru sayılması, insan hürriyetinin gözetilmesi ve devletin şahsında devlet hâkimiyetinin gözetilmesi şeklinde sıralanmaktadır.²⁴ Çalışmadaki bir diğer tespit ise, hükümlerdeki şer'î hile kavramının Kûfe

20 M. Esad Kılıçer, *İslam Fıkında Re'y Taraftarları*, Ankara: Selçuk Kitabevi, 1961, 112 s.

21 M. Esad Kılıçer, *İslam Fıkında Re'y Taraftarları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994, s. 12, 70-115.

22 Kılıçer, *a.g.e.*, s. 51.

23 Kılıçer, *a.g.e.*, s. 53-58.

24 Kılıçer, *a.g.e.*, s. 98-108.

medresesi tarafından ortaya konduğu ve hiyel kitaplarının çoğunun Hanefilerce yazılmış olduğudur.²⁵ Çalışmanın sonuçları arasında “mezheplerin kendi aralarında birbirlerinin delillerini tenkid ettikleri görülüyorsa da hepsi re’y ve kıyası kullanmışlardır” şeklinde bir iddia bulunmaktadır.²⁶

2. ‘İbn Mes‘ûd’dan Ebû Hanîfe’ye Rey Mektebi’:²⁷ Bursa’daki İmam-ı A‘zam Sempozyumu’nda sunulan bir tebliğ olup içeriğinde Ebû Hanîfe öncesi Irak’taki ilmî durumdan ve re’y okulunu kuran öncülerden bahsedilmekte, Hz. Ali ve İbn Mes‘ûd’un yetiştirdiği Kûfeli fakihler listelenmekte, re’y ekolünün Kûfe’de ortaya çıkmış olmasına etki eden faktörlerden söz edilmektedir. Bunlar arasında; Kûfe’nin eski medeniyetlerin beşiğinde yer almış olması, sosyo-kültürel yapısının karmaşık olması, çözüm bekleyen problemlerin Hicaz’a nispetle çok değişik ve farklı boyutta olması, Hz. Ömer ve İbn Mes‘ud gibi ilim otoritelerinin yeni olaylara yaklaşım tarzı gibi hususlar vardır.²⁸

Tebliğde, Ebû Hanîfe’ye gelindiğinde re’y mektebinin usulünün iyice tebellür etmiş olduğu kabulünden hareketle onun usûlü ve fikhî görüşleri ile İbrahim en-Nehâ’î arasında mukayeseye ağırlık verildiği görülmektedir. Bu meyanda Nehâ’î’nin kişiliği, kaynakları, usûle dair görüşleri ve Ebû Hanîfe’den farklı icthadları dile getirilmektedir. Çalışma, Muhammed Ravvas Kal‘acî’nin iki ciltlik Arapça bir eseri olan *Mevsûatü fikhî İbrahim en-Nehâ’î*’den çokça alıntı içermektedir.

3. “Abdullah b. Mes‘ûd’un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü: Bir Genel Kabulün Buhârî ve Müslim Rivayetleri Çerçevesinde Gözden Geçirilmesi”²⁹ Çalışmada Ebû Hanîfe’nin içinde yetişmiş olduğu ve Irak ya da Kûfe Mektebi olarak bilinen fikh geleneğinin Abdullah b. Mes‘ûd’a dayandığı şeklindeki genel kabul sorgulanmaktadır. Bu kapsamda Buhârî ve Müslim’e ait *Sahihayn* üzerinde yapılan incelemede Abdullah b. Mes‘ûd’dan 26 fikhî görüşün aktarıldığı tespit edilmiştir. Yazara göre *Ebû Hanîfe Mektebi*, bu 26 konudan 13’ünde İbn Mes‘ûd ile aynı görüşte iken diğer 13 konuda başka kaynaklardan gelen rivayetleri esas aldığı için ona muhaliftir.³⁰ Yazarın vardığı sonuca göre, Ebû Hanîfe ve onun adıyla müesseseseleşen fikh mektebi, münhasıran bir üstatlar silsilesine bağlı olmaktan ziyade, birçok kaynaktan beslenmiştir.³¹ Bununla birlikte, sadece iki kaynağa bağlı

25 Kılıçer, a.g.e., s. 113-115.

26 Kılıçer, a.g.e., s. 137.

27 Mehmet Erdoğan, “İbn Mes‘ûd’dan Ebû Hanîfe’ye Rey Mektebi”, *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, [16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa], 2005, c. 1, s. 317-342.

28 Erdoğan, a.g.m., s. 323.

29 Ahmet Yaman, “Abdullah b. Mes‘ûd’un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü: Bir Genel Kabulün Buhârî ve Müslim Rivayetleri Çerçevesinde Gözden Geçirilmesi”, *Marîfe*, 2004, sy. 2, s. 7-26.

30 Yaman, a.g.m., s. 13.

31 Yaman, a.g.m., s. 24.

olarak yapılan bir araştırmamanın varacağı sonucun mesele hakkında nihâi cevap teşkil etmeyeceği de ifade edilmektedir.³²

Kanaatimizce de İbn Mes'ûd'un fıkhi ile Hanefî mezhebini mukayese için fıkhıdaki binlerce mesele içerisinden yirmi küsur meseleyi esas alarak genel bir yargıya ulaşmak gerçekten zordur. Kaldı ki, söz konusu meselelerdeki Hanefî görüşlerin hepsinin doğrudan Ebû Hânîfe'ye ait olup olmadığı da incelenmeye muhtaçtır. Bu açıdan bakıldığında Hanefî mezhebindeki müftâbih görüşlerin, İbn Mes'ud'un görüşlerinden farklılığı bir yana, birçok alanda Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden de farklılık arz ettiği bilinmektedir. Ayrıca ehl-i re'y hakkındaki değerlendirmelerde onlara muhalif olan Buhârî gibi ehl-i hadis mensuplarının kaynak kabul edilmesi de bazı sorunları beraberinde getirebilecektir. Buhârî'nin *Sahih*'inin, İbn Mes'ûd'un görüşlerini derleme amacıyla, hatta her sahih hadisi derleme amacıyla oluşturulmadığı hususu gözden ırak tutulamaz. Nitekim Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye muhalif yönünü gündeme getiren bir çalışma, usûl çalışmaları kategorisinde zikredilecektir. İbn Mes'ud'un fıkhi ile Hanefî mezhebi arasında sağlıklı bir mukayese yapabilmek için, her şeyden önce, İbn Mes'ûd'un fikhının ağırlıklı olarak hangi silsileyle ve hangi literatürle sonraki nesillere aktarıldığını tespit etmek önemlidir. Ardından bu fikhın içeriğinin tespit edilmesi, bazı genel değerlendirmelere imkân verebilecektir.³³ Başka bir yöntem olarak, önce fakihliği ile öne çıkan sahabîlerin görüşleri ayrı ayrı tespit edilip sonra Hanefî mezhebinin bunlardan hangisinin görüşleriyle daha çok uyum içinde olduğu değerlendirilebilir ki, böylece Hanefî mezhebinin oluşumunda hangisinin tesirinin daha ağırlıklı olduğu görülmüş olacaktır. Bütün bunlar uzun süreli ve daha kapsamlı çalışmaları gerektirmektedir.

4. Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü (Sosyal Yapının Hukuka Etkisi).³⁴ Kitap, müellifin 2006 yılında hazırladığı doktora tezine dayanmakta olup Kûfe'nin tarihçesi ve sosyo-ekonomik yapısı, Kûfe ekolü ve Kûfe ekolünün bazı görüşlerinin şehrin sosyo-kültürel yapısı çerçevesinde değerlendirilmesi konularını ele alan üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmada, Kur'an'ı Kur'an'la anlama metodunun dikkate alındığı belirtilmektedir.

Çalışmada, Kûfe'deki fikhın, şehrin sosyo-kültürel şartlarından etkilenmesinin Ebû Hanîfe'den önce başladığı kabul edilerek bunun müşahhas göstergesi olarak şu üç konudaki görüşler ve bu görüşlerin tarihî süreci tahlil edilmektedir: İrtidad

32 Yaman, a.g.m., s. 12, 21.

33 Yakın zamanda yapılan bir tezde ibadet bahisleri dikkate alınarak İbn Mes'ûd'un görüşlerinin Ebû Hanîfe üzerindeki etkisi incelenmiş ve sonuç olarak ikisi arasında yaklaşık üçte bir oranında farklılık bulunduğu tespiti yapılmıştır. Bkz. Ali Haydar Bölükbaş, "İbadetler Bağlamında Abdullah b. Mes'ûd'un Ebû Hanîfe'ye Etkisi", Yüksek Lisans tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, 144 s.

34 Ahmet Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü (Sosyal Yapının Hukuka Etkisi)*, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009.

cezası, Sevâd arazisi bağlamında arazi hukuku ve esirlere yapılacak muamele. Yazara göre, Kur'an'da irtidad cezası için dünyevî bir ceza öngörülmemesine rağmen Kûfe ekolünde idam cezasının öngörülmesi, sonra da bu hükmün farklılığa uğratarak kadınların bundan istisna edilmesi ve onlara hapis cezası verilmesi şehrin sosyo-kültürel etkisinin göstergesi olup bu tür hükümler Kur'an ve hadisle uyuşmamaktadır. Hz. Ömer'in Sevâd arazisi hakkındaki uygulamasının yorumlanışında da benzer bir durum söz konusudur. Kur'an'da esirlere yapılacak muamele hakkında sadece karşılıksız bırakma veya fidye karşılığı bırakma seçenekleri verilmişken, öldürme veya köleleştirme seçeneklerinin de bulunduğu söylenmesi ise, Resulullah'ın uygulamadığı bir Arap geleneğinin ortaya çıkması gibi gözükmektedir.³⁵ Yazarın meseleleri tahlil metodu ve özellikle de Kûfe ekolüne mensup fakihlerin Kur'an'la uyuşmayan görüşler ileri sürdükleri iddiası, söz konusu fakihlerin görüşlerini tasvir etmekten ziyade, kendi Kur'an ve Sünnet algısıyla farklı içtihatları bakışı hakkında ipuçlarını barındırmaktadır. Şüphesiz ki, Müslüman bir fakihin başka ölçüleri esas alarak Kur'an ve Sünnetle uyuşmayan görüşler ileri sürdüğü iddiası ağır bir ithamdır.

5. Bedevilikten Hadariliğe Kûfe:³⁶ Çalışma Kûfe şehrinin, kuruluşundan Abbasiler'in iktidara gelişine kadar geçen 130 yıllık tarihini konu edinmektedir. Bu yönüyle bir coğrafya ve tarih çalışmasıdır. Kitabın bölümlerini Kûfe'nin fizikî yapısı, demografik yapısı, idarî yapısı, ekonomi yapısı ve şehirdeki sosyal hayat oluşturmaktadır. Yazar Kûfe'nin, İslam medeniyetini oluşturan en önemli kentlerden biri olduğunu belirtmekte, diğer yandan da bu şehrin iki yüzünün bulunduğunu, bir yüzünde entelektüel birikimin, İslam medeniyetini şekillendiren ve ekol oluşturan özelliklerinin görüldüğünü, diğer yüzünde ise devlet içerisindeki her siyasî olaya karışan ve devletle boğuşan özelliklerinin görüldüğünü ifade etmektedir.

Mahfuz Söylemez'in bu çalışması Ebû Hanîfe'nin fıkhiyla doğrudan irtibatlı olmayıp onun yetiştiği çevreyi anlamaya imkânı vermesi bakımından önemlidir. Nitekim yazar daha sonra Bursa'daki İmam A'zam Sempozyumu'nda sunduğu "Ebû Hanîfe'nin Yetiştirdiği Şehir: Kûfe" başlıklı tebliğinde de Kûfe'nin Ebû Hanîfe'nin fıkhiya nasıl etki ettiğine dair doğrudan örnekleme yapmamış, fakat etkisi üzerinde düşünülebilecek bazı şartları tanıtmıştır. Şöyle ki, kuruluşundan itibaren Kûfe'de birbirinden farklı birçok etnik unsur bulunmakta ve yaklaşık on dil konuşulmaktaydı. Kabileler arasında kopukluk bulunup mezarlıkları dahi farklıydı.³⁷ Diğer yandan Arap-mevâlî çekişmesi bulunmakta olup Arap olmayanların horlanması, devlet yönetiminde görev alamamaları ve hatta gayrimüslim unsurlar gibi cizye

35 Ahmet Hamdi Furat, "Hanefi Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 212-214.

36 Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001

37 Mehmet Mahfuz Söylemez, "Ebû Hanîfe'nin Yetiştirdiği Şehir: Kûfe", *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, [16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa]*, 2005, c. 1, s. 35-36.

vermeleri söz konusu olmaktadır. Mevâli, başta ekonomi alanı olan çarşı-pazar olmak üzere çeşitli alanlarda giderek güçlenmiş ve kendini ancak bu şekilde kabul ettirebilmiştir. Bütün bu özellikler Ebû Hanîfe'de de toplanmış gözükmektedir ve ticaretten sonra ilimle de meşguliye başlamıştır.³⁸ Tebliğcinin vurguladığı bir başka husus ise, farklı dil, din ve etnik kökenlerin harmanlandığı bu şehirde halkın kaynaşma yerlerinden birinin Kunase pazarı olması ve buranın adeta dinler arası etkileşimin, çatışmanın ve mücadelenin yaşandığı mekân durumunda olmasıdır. Burada farklı din mensuplarıyla yaşanan karşılaşma ve tartışmaların Ebû Hanîfe'nin ilk başta kelam ilmiyle meşgul olmasında etkili olmuş olabileceği ifade edilmektedir.³⁹ Tebliğde, halkın kaynaşma yeri olan ve kültür hayatına etki eden bir diğer mekânın ise Kûfe Camii olduğu belirtilmekte ve burada farklı ilim halklarının bulunduğu, Ebû Hanîfe'nin de ticaretten zaman buldukça buradaki halklara katılması esnasında ilimle tanıştığı söylenmektedir.⁴⁰ Söylemez'in 2015 yılında yayınladığı "Kûfe'nin Yetiştirdiği Mütebahhir Bir Âlim: İmam Azam Ebû Hanîfe Numan b. Sabit (ö: 150 h.)" başlıklı makalesi de söz konusu tebliğle benzer bir içeriğe sahiptir.⁴¹

6. İçinde Bulunduğu İlmî Çevreye Dair Diğer Çalışmalar:

Abdurrahman Haçkalı, "Ehl-i Hadis- Ehl-i Rey Ayrışması Fikhî mi İtikâdî mi?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2004, sy. 2, s. 59-68.

Ali Yüksek, "İslam Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri", *Turkish Studies*, c. 1, sy. 5, s. 2165-2178.

Fazlı Arabacı, "Hanefiliğin Oluşumunda Coğrafi Etkenler", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 347-357.

Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2008, c. 3, sy. 1 (Fıkıh sayısı), s. 63-98.

Huzeyfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 163-201.

İlyaz Gönen, "Hz. Ali'nin Fikhî Yönü ve Hanefî Mezhebine Etkisi (Buhârî ve Müslim Özelinde)", Yüksek Lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, 126 s.

Metin Yiğit, "İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanîfe'nin İlim Halkası", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 16, sy. 2, s. 139-156.

38 Söylemez, a.g.m., s. 37-38.

39 Söylemez, a.g.m., s. 39.

40 Söylemez, a.g.m., s. 43.

41 Mehmet Mahfuz Söylemez, "Kûfe'nin Yetiştirdiği Mütebahhir Bir Âlim: İmam Azam Ebû Hanîfe Numan b. Sabit (ö: 150 h.)", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 1, sy. 1, s. 33-47.

Murat Şimşek, “Ehl-i Re’y Fıkh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe (v. 150/767)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 45-67.

C. Usûl Çalışmaları

Ebû Hanîfe'nin usul-i fıkhla ilgili görüşlerini tespitte çalışan veya değerlendiren eserlerin birçoğunun hadis/sünnet ile ilgili olması nedeniyle ve sünnet bahsinin de fıkh usulünün önemli bir konusu olmasını dikkate alarak, aşağıda araştırmacıların bilim dallarının İslam hukuku veya hadis olmasına bakmaksızın Ebû Hanîfe'yi hadis yönünden ele alan çalışmalar da burada zikredilecektir.

1. **Haneî Fıkhının Esasları**:⁴² Eser, son devir Osmanlı âlimlerinden olup Haneî mezhebi ve Ebû Hanîfe hakkındaki eserleriyle temayüz eden Muhammed Zahid Kevserî'ye ait bir çalışmanın tercümesidir. Müellif bu çalışmayı Zeyla'ın *Nasbu'r-Râye* adlı kitabına mukaddime olarak yazmıştır. Ardından Abdulfettah Ebû Gudde tarafından bir kısım ilaveler yapılarak ayrı bir eser halinde *Fıkhü Ehli'l-İrak ve Hadisuhum* adıyla basılmış ve Türkçeye de bu çalışma çevrilmiştir. Çalışmada “Ebû Hanîfe'nin Fıkhî Metodu” başlığını taşıyan kısım yanında Haneîlerin re'y, icthad, istihsan ve haberlerin kabul şartları gibi konulardaki görüşlerini açıklayan ve savunan kısımlar bulunmaktadır. Ayrıca Kur'an, hadis ve fıkh ilimleri gibi alanlarda Kûfe merkezli gayretlerin yeri ve Irak ekolünün diğer İslam hukuk ekollerinden üstün olduğu hususu vurgulanmakta, Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarından ve mezhebinden bazı büyük hafız ve hadisçilerin bir listesine yer verilmektedir.

2. **İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu**:⁴³ İsmail Hakkı Ünal tarafından hazırlanan eser, Tefsir-Hadis Anabilim dalında yapılmış bir doktora tezinin basılmış halidir. Kitap bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmı “Ebû Hanîfe'nin Hayatı, İlmî Gelişmesi, Eserleri ve Yetiştigi Çevre”; birinci bölüm “Ebû Hanîfe ve Hadis”; ikinci bölüm “Ebû Hanîfe ve Talebelerinin Hadis Tercih Yorumunda Dikkate Aldıkları Hususlar”; üçüncü bölüm “Haneî Mezhebinin Hadis Metodu”; dördüncü bölüm “Cerh ve Ta'dil Edenlerin Karşısında Ebû Hanîfe” başlığını taşımaktadır.

Ünal'ın bu kitabı, Ebû Hanîfe'nin hadis anlayışı konusunda ülkemizdeki ilk müstakil çalışma olma özelliğini taşımaktadır. Bu sebeple yazar, Ebû Hanîfe'nin hadis anlayışını tespit etmek için kaynak bulmada zorlandığını ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tespitte başlıca kaynak olarak Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in eserlerinden istifade ettiğini belirtmektedir.⁴⁴ Diğer yandan, sonraki Haneîler ve diğer hadisçiler tarafından Ebû Hanîfe'ye atfedilen hadis usulüyle ilgili bazı teknik

42 Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Haneî Fıkhının Esasları*, çev. Abdülkadir Şener-M. Cemal So-fuoğlu, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 96 s.

43 İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, İlk baskı: 1994, Son baskı: 2012.

44 İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012, s. 13-14.

malumatın ve kuralların ona aidiyetini kesin olarak belirlemenin zor olduğu da belirtilmektedir. Ebû Hanîfe'nin hadislerle ilişkisine dair yapılan nitelemede, onun hadisçilerin anladığı manada bir muhaddis olmadığı, fakih olduğu ifade edilmektedir. Bu sebeple o, teşri bakımından Sünnet'e Kur'an'dan sonra yer vermede diğer mezhep imamlarından farklı olmamakla beraber, hadisleri anlama ve yorumlamada farklı tercihler uygulayabilmiştir.⁴⁵

Çalışmanın önemli tespitlerinden biri, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin geleneksel anlamda hadisçi olmadıkları gibi, hadis usulünün sistematik biçimde ilk olarak tedvin edildiği dönemden de yaklaşık iki asır önce yaşamış olmalarıdır. Yazara göre, Ebû Hanîfe'yi hadisçiliği yönünden tenkit edenler genellikle ondan çok sonra yaşamış kimselerdir ve dayandıkları ölçüler de yine Ebû Hanîfe'den en az bir asır sonra gelmiş hadisçilerin tespit ettikleri kriterlerdir. Ebû Hanîfe gibi bir İslam aliminin nispeten erken bir devirde hüküm çıkarmak için tercih edip kullandığı hadislerin sadece daha sonra tespit edilmiş kriterlere uymadığı gerekçesiyle zayıf sayılması, kabul edilebilecek bir yargı değildir.⁴⁶ Bazı çevrelerin re'yi kullanan İmam Malik'i eleştirmezken, ehl-i re'iden olduğu gerekçesiyle Ebû Hanîfe'ye sert eleştiriler yöneltmesine de değinen yazar, bunun sebeplerinden birinin ilmî rekabet, diğerinin ise Arap-Mevâlî çekişmesi olduğu kanaatindedir.⁴⁷

Çalışmadaki bir başka tespite göre, Ebû Hanîfe'ye yöneltilen eleştirilerde mezhep taassubunun etkisi vardır. Farklı mezheplere mensup birçok muhaddis, mezhep taassuplarını gizleyerek cerh-ta'dil silahını kullanmışlar ve tenkitlerini hadisçi hüviyetleriyle yaptıkları izlenimini vermeye çalışmışlardır.⁴⁸

Ünal'ın bu çalışması bir taraftan Ebû Hanîfe'nin sünnete karşı bir tavır içinde olmadığını delilleriyle ortaya koyup muhalif mezhep mutaassıplarının aksi yöndeki iddialarını eleştirmekte, diğer yandan da tarihî vakayı olduğu gibi göstermeye çalışmaktadır. Eser, Ebû Hanîfe'ye karşı daha hayatında iken başlayıp asırlarca süren eleştirileri görmezden gelen ve Ebû Hanîfe'nin hadisleri değerlendirme yönteminin diğer mezhep mensuplarıyla aynı olduğu şeklindeki hatalı bir yaklaşıma da düşmemektedir.

3. Fıkah, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkah Teorisinde Peygamber'in Otoritesi):⁴⁹

Murteza Bedir tarafından kaleme alınan kitap, esas itibarıyla fıkah usulü alanıyla ilgilidir ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Fıkah Teorisine Giriş: Tarihsel Gelişme, Ekoller ve Dönemler"; ikinci bölüm "Haber Teorisinin Teşekkül

45 Ünal, *a.g.e.*, s. 67, 255, 311-312.

46 Ünal, *a.g.e.*, s. 313.

47 Ünal, *a.g.e.*, s. 48.

48 Ünal, *a.g.e.*, s. 313.

49 Murteza Bedir, *Fıkah, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkah Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004, 275 s.

Dönemi”; üçüncü bölüm Klasik Hanefi Haber Teorisi”; dördüncü bölüm ise “Klasik-sonrası Haber Teorisi: Uzlaşma” başlığını taşımaktadır.

Çalışmada, Hanefilerin Sünnet hakkındaki görüşleri tarihî gelişime uygun olarak irdelenmektedir. Öne çıkan özgün yön ise, kelam-fıkıh usulü ilişkisi ile Sünnet/haber teorisinde ortaya konan görüşler gibi kriterler dikkate alınarak, Hanefi mezhebi içinde fıkıh usulü alanında ortaya konulan eserlerin tarihsel bir sınıflandırmasının yapılmasıdır. Teşekkül dönemi, klasik dönem ve klasik-sonrası dönem olmak üzere üç dönemden söz edilmektedir. Yazara göre, klasik-sonrası dönemdeki Hanefiler, kendi teorilerini hadis taraftarlarının isnad-merkezli hadis usulüyle uzlaştırma çalışmalarıyla öne çıkmaktadırlar.⁵⁰ Önceki iki dönemde ise Hanefilerin sünnet teorisi, ehl-i re’y-ehl-i hadis karşıtlığı bağlamında ortaya çıkmıştır.⁵¹

Ebû Hanîfe’nin fıkıh sahasındaki görüşlerinin öncelikle Şeybânî’nin eserlerinden derlendiği bilinmektedir. Bedir’e göre, İmam Mâlik’in *Muvatta’ı* ve Şeybânî’nin *el-As’l*ı gibi ilk dönem fıkıh ekollerinin eserlerine bakıldığında, bunların mezhep kurucularının görüşlerini ihtiva etmekten ziyade nesilden nesle aktarılan bir bilgi birikiminin olgunlaşmış ürünleri oldukları görülür. Bu kitaplar, esas olarak kendilerine gelen sabit ve maruf sünneti öz olarak toplamayı hedeflemektedirler. İmam Azam Ebû Hanîfe ve onu izleyenlerle Mâlik ve taraftarlarının hadisler konusundaki tavırlarının arkasında, tevarüs ettikleri fıkıh geleneklerinin genel çerçevesine uymayan rivayetlerle karşılaştıklarında içtihadı başvurma yaklaşımı vardır.⁵² Çalışmada ileri sürülen bu tür görüşler, Hanefilerde, ehl-i hadisin yaklaşımından farklı bir yaklaşımın bulunduğu izaha yöneliktir. Bununla birlikte söz konusu çalışmada, Ebû Hanîfe döneminde fıkıh-hadis kavramları bağlamında ciddi bir çatışma yaşanmadığı, teorik tartışmaların daha ileriki dönemlerde belirginleştiği, sünnet hakkında bazı sorulara muhatap olsalar bile, gerek Ebû Hanîfe ve gerekse üç öğrencisinin teorik ve sistematik bir fıkıh ya da hadis edebiyatı bırakmadığı belirtilmektedir. Böylece onların usul görüşlerinin dolaylı olarak elde edilmek durumunda olduğuna dikkat çekilmiştir.⁵³

Murteza Bedir’in bu eserinde Ebû Hanîfe, teşekkül dönemindeki re’y ekolü ve hadis ekolünün yaklaşımları bağlamında gündeme geldiği gibi, klasik dönemdeki Hanefi haber teorisinin de Ebû Hanîfe ismi etrafında kurulduğu belirtilmektedir. Eserde, Hanefi mezhebinin kurumsallaşmasıyla birlikte, Hanefilerin, hadis şeklinde rivayet edilen malzemeye doktrin-oluşturma anlamında bakmadıkları, başka bir ifadeyle, bu rivayetlere doğrudan veya dolaylı değinmelerinin tümünün hüküm oluşturmaktan ziyade var olan bir hükmü açıklama bağlamında olduğu

50 Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, s. 253-256, 260.

51 Bedir, *a.g.e.*, s. 80, 90-91, 108-109, 112, 203-204.

52 Bedir, *a.g.e.*, s. 87-89.

53 Bedir, *a.g.e.*, s. 92-94.

belirtilmektedir.⁵⁴ Yazar, teşekkül dönemindeki Hanefilerin, hadis taraftarlarının ortaya koyduğu malzemeye dayanarak kendi doktrinlerini gözden geçirmeyi düşünmediklerini, Tahâvî'nin zaman zaman bu yönde bir eğilimi olsa da, onun bile genel olarak doktrin ana çatısını değiştirmeyi aklından geçirmediğini ifade etmektedir.⁵⁵ Bu, teşekkül dönemi Hanefî haber teorisinin önemli isimlerinden İsa b. Eban ile Tahâvî arasında çok ciddi boyutlarda görüş ayrılığı bulunmadığı anlamına gelmektedir.

4. İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usul Anlayışında Sünnet:⁵⁶ Metin Yiğit tarafından İslam hukuku alanında yapılmış bir doktora tezinin kitaplaştırılmış halinden ibaret olan çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "İlk Dönem Hanefî Kaynaklarının Tespit ve Tahlili"; ikinci bölüm "Ebû Hanîfe'ye Göre Sünnetin Anlamı, Kaynak Değeri, Tasnifi ve İfade Ettiği Hüküm"; üçüncü bölüm "Ebû Hanîfe'nin Haber-i Vahidi Kabulü Hakkında İleri Sürülen Bazı Şartlar"; dördüncü bölüm ise "Sünnetin Kur'an'a Göre Konumu ve Tearuz Halindeki Hadisler" başlığını taşımaktadır. Tezin kitap olarak basılması yanında, tezden çıkarılan bir makale de "İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet" başlığıyla *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe Özel Sayısı*'nda (2012) yayımlanmıştır.

Yazar bu çalışmada, Ebû Hanîfe'nin hadis hakkındaki görüşlerini ilk kaynaklara dayalı olarak yeniden tahrîc etmeyi amaçlamaktadır. Böylelikle yazar ilk dönem Hanefîlerinden İsa b. Ebân ve Cessâs gibi isimlerin hadis hakkındaki görüşlerinin, hatta yerleşik Hanefî usulünde yer alan hadisle ilgili görüşlerin çoğunun Ebû Hanîfe'ye nispet edilemeyeceği kanaatine varmıştır. Yazara göre, İmam Şafî başta olmak üzere cumhura ait hadis usulüyle Ebû Hanîfe'nin usulü arasında büyük bir mesafe olduğu iddiaları gerçeği yansıtmamaktadır. Kitapta ileri sürülen tespitlerde mevcut algıları değiştirme gayesi güdüldüğünden, genellikle herhangi bir tespiti desteklemek üzere çağdaş bir çalışma kaynak olarak kullanılmamaktadır.⁵⁷

5. Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması:⁵⁸ İslam Hukuku alanında yapılmış bir doktora tezinin kitaplaştırılmasından ibaret olan çalışmada, teknik olarak istihsan teriminin ilk defa üç Hanefî imam tarafından kullanılmış

54 Bedir, *a.g.e.*, s. 205-206.

55 Bedir, *a.g.e.*, s. 112.

56 Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009, 488 s.

57 Kitap hakkında yazılmış tanıtım ve değerlendirme makaleleri için bkz. a) Muhammed Enes Topgül, "İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usul Anlayışında Sünnet Adlı Eser Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2009, c. 7, sy. 2, s. 171-188. b) Muhammet Ali Koca, "Metin Yiğit, İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 487-491.

58 Muharrem Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2009, 311 s.

olması sebebiyle konunun Hanefî mezhebi bağlamında incelendiği belirtilmektedir. Çalışmanın giriş kısmında, istihsanı da kapsayan re'y ihtihadının, fıkıh mezheplerinin teşekkülüne kadar geçirdiği gelişim incelemekte, birinci bölümde Hanefîlerin teorik olarak istihsan kavramına yükledikleri anlam ve istihsanı nasıl bir delil saydıkları konu edinilmektedir. Öğrencilerinden “kıyas kötü sonuca götürdüğünde Ebû Hanîfe onu bırakıp istihsan yapardı” gibi ifadeler nakledilmektedir.⁵⁹ Bu bölümde Ebû Hanîfe'den nakledilen fikhî çözümlere bakılarak, hangi gerekçelerle istihsan yaptığı maddeler halinde tespit edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Hanefî mezhebine göre istihsan türleri teori ağırlıklı olarak incelenmekte ve üçüncü bölümde de Hanefî mezhebinde istihsan uygulamasına yer verilerek özellikle üç imamın fikhî görüşlerinde istihsanı kullanışları ayrıntılı olarak tahlil edilmektedir.

6. Usûl Alanındaki Diğer Çalışmalar:

Abdullah Kahraman, “Hanefî Mezhebinin Şâfî Mezhebinden İlkel Düzeyde Arz Ettiği Bazı Farklılıklar ve Bu Farklılıkların Pratik Sonuçları”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 383-409.

Ahmet İnanır, “İbn Ebi'l-İzz'in “İttibâ” Adlı Risalesi Bağlamında Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi Örneğinde Taklide Dair Görüşleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 1, sy. 2, s. 225-260.

Ali Bakkal, “Ebû Hanîfe'nin İstihsan Anlayışı”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 273-305.

Ali Duman, “Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yöntemi'nin Fukaha Usûlü'ndeki Rolü”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 13, s. 83-102.

Ali Pekcan, “İmam Ebû Hanîfe'nin Fikhi Metodolojisi”, *İslâmî Araştırmalar*, 2002, c. 15, sy. 1-2: Ebû Hanîfe Özel Sayısı, s. 131-142.

Ataullah Şahyar, “İbn Ebi Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, 310 s.

_____, “Muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Eleştirileri”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 2, s. 293-301.

_____, *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y İhtilafları (İbn Ebi Şeybe ve Ebû Hanîfe Örneği)*, İstanbul: Akdem Yayınları, 2011, 146 s.

_____, “Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler”, *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research*, 2013, c. 6, sy. 1, s. 6-21.

59 Muharrem Önder, “Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması”, Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 48.

Ayhan Tekineş, "Zahid el-Kevseri'nin Ebû Hanîfe ile İlgili Polemiklerinin Tahlili", *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri 24-25 Kasım 2007 Düzce*, s. 441-464.

_____, "Zâhid El-Kevserî'nin Ebû Hanîfe ile İlgili Polemiklerinin Tahlili", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi [www.dinbilimleri.com]*, 2010, c. 10, sy. 3, s. 135-161.

Bilal Esen, "İctihadda İsalet Meselesi Bağlamında Ebû Hanîfe ve Hanefî Usulcüler Hakkında İleri Sürülen Görüşlerin Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 269-298.

Davut Eşit, "Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe Eleştirisi", *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - IV (6-8 Mayıs 2013, Bursa)*, 2013, s. 987-997.

Ertuğrul Akın, "Diğer Müçtehitlerle Farklılıkları Bağlamında Ebû Hanîfe'nin İçtihat Mantığı", Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 91 s.

Faruk Beşer, "Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 2004, c. 1, sy. 1, s. 7-34.

_____, "Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 227-247.

Fatih Orum, "Klasik Fıkıh Kaynaklarında Kıyas Anlayışının Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi (Zahiru'r-Rivaye Örneği)", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, 352 s.

Fatih Tok, "Ebû Hanîfe'nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. 1, sy. 1, s. 92-107.

_____, "İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kur'ân anlayışı", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 253 s.

H. Yunus Apaydın, "IV. Sahabi Sözü-Kıyas İlişkisi ve Mezhep İmamlarının Uygulamalarından Örnekler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1994, sy. 5, s. 379-397.

_____, "Bir Muhafazakar Reycilik Teorisyeni: Ebû Hanîfe", *İslâmî Araştırmalar: Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, 2002, c. 15, sy. 1-2, s. 143-147.

Hamza el-Bekrî, "İntikâdâtü'd-Dârekutniyyi'l-hadîsiyye li-Ebî Hanîfe fi Kitâbi's-Sünen", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2014, sy. 32, s. 1-37.

Hatice Çavukoğlu, "İlk Hanefî Hukukçularının Usul Anlayışı", Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, 56 s.

İbrahim Hakkı Aydın, "İstihsan Temelinde Akıl ve Ebû Hanîfe", *İslâmî Araştırmalar: Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, 2002, c. 15, sy. 1-2, s. 165-174.

Ishak Emin Aktepe, “Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadisin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 115-130.

İsmail Hakkı Ünal, “Ebû Hanîfe ve Hadis”, *İslâmî Araştırmalar: Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, 2002, c. 15, sy. 1-2, s. 75-81.

_____, “Ebû Hanîfe'nin Hadis-Sünnet Anlayışı”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 2, s. 275-284.

M. Hilmi Merttürkmen, “Buhari'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları”, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1976, 104 s.

M. Rahmi Telkenaroglu, “Muhattie-Musavvibe (İctihadi Çözümlemelerde Doğrunun Tek Olup Olmadığı) Tartışmasında Meşhur Dört Mezhep İmamı Hangi Görüşü Benimsedi?”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 13, s. 231-260.

Mahmut Salih Eser, “İmam Muhammed'in el-Asl Adlı Eserinin İbadet Bölümlerinde Kıyas Terimini Kullanması”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 197 s.

Mehmet Özşenel, “Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'y-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, 216 s.

_____, “Hadislerin Tasnifinde Ebû Hanîfe'nin Rolü”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 2, s. 353-350.

_____, “Hadiste İlk Musannifler ve Ebû Hanîfe'nin Tasnifteki Rolü”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, 2008, c. 12, sy. 34, s. 191-202.

Mehmet Şener, “Ebû Hanîfe'de Makâsıd Düşüncesi Üzerine Bir Deneme”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 161-175.

Muhammed Abdurreşid Nu'mani, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Hadis İlmindeki Yeri*, çev. Enbiya Yıldırım, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004, 132 s.

Muhammed Hüsnü Çiftçi, “Hanefî Mezhebinde Buhârî Rivayetlerine Ters Düşen Hükümlerin Tahlili (Namaz Örneği)”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, 421 s.

Muhammed Kasım Abduh el-Harisi, *Muhaddislerin Nazarında İmam Ebû Hanîfe (r.a.)*, çev. Ahmet Yücel ve İbrahim Tüfekçi. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2004, 374 s.

Muhammed Zahid el-Kevseri, *İbni Ebi Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye Yaptığı Reddiyelere Karşı Zarîf Nükteler*, çev. Ahmed Yüksel, İstanbul: y.y., 2009.

Murteza Bedir, "Hanefî Usûlünün Kuruluş Aşamasında Akıl-Vahiy İlişkisi ya da Husûn-Kubuh Problemi", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 161-171.

Musa Günay, "İslam Hukukunun Oluşum Sürecinde İctihad: Ebû Hanîfe Örneği", Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, 320 s.

_____, "Hanefî Usulündeki Bazı Prensiplerin İmam Ebû Hanîfe'ye Nispetinin Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 299-325.

_____, "İmam Ebû Hanîfe'nin Sahâbi Kavli ile İlgili Görüş ve Uygulamaları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. 18, sy. 29, s. 120-141.

Mustafa Ertürk, "Muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Eleştirilerinin Değeri Meselesi", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 2, s. 305-316.

Mustafa Öztoprak, *Müspet ve Menfî İddialar ve Değerlendirmeleri İle Ebû Hanîfe*, Sinop: Şimal Ajans Matbaacılık, 2012, 184 s.⁶⁰

_____, "Târîhu Bağdâd'da Ebû Hanîfe ile İlgili Müspet ve Menfî Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Diyanet İlmî Dergi*, 2013, c. 49, sy. 4, s. 105-130.

Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe ve Nassları Değerlendirmesi," *İslâmî Araştırmalar: Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, 2002, c. 15, sy. 1-2, s. 19-50.

Mustafa Ünver, "Ebû Hanîfe Düşüncesinin Arkaplanını Besleyen Ayetler", *İslâmî Araştırmalar*, 2002, c. 15, sy. 1-2: Ebû Hanîfe Özel Sayısı, s. 51-62.

Mücahit Küçükşarı, "İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye Yöneltiği Eleştiriler (Muâmelât Alanında)", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 101 s.

Osman Said el-Ânî, "el-Ahnâf ve'l-menheciyyetü'l-fikhîyye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 355-371.

Ramazan Altıntaş, "Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) Akıl-Vahiy Anlayışı", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2004, c. 2, sy. 1, s. 3-22.

_____, "Ebû Hanîfe'nin Akıl-Vahiy Anlayışı", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 2, s. 239-256.

Sahip Beroje, "İslam Hukukunda Ehl-i Re`y ve Re`y Merkezli Fıkah Anlayışı (Ya da Ebû Hanîfe ve Arkadaşlarının Fıkıhta Re`yi Kullanma Tarzı)", *İslâmî Araştırmalar: Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, 2002, c. 15, sy. 1-2, s. 149-163.

60 Çalışma, yazara ait yüksek lisans tezinin basılmış halidir, bkz. Mustafa Öztoprak, "Tarihî Bağdad'da Ebû Hanîfe İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, 132 s.

Sahiron Syamsuddin, “Ebû Hanîfe’nin Âhad Hadisi İslam Hukukunun Bir Kaynağı Olarak Kullanması”, çev. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 7, sy. 2, s. 319-331.

_____, “Ebû Hanîfe’nin Haber’i Vâhid’i Delil Olarak Kullanması”, çev. A. Kadir Evgin, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 1, sy. 2, s. 145-159.

Sharifullah Sharifi, “Buhârî’nin Kâle Ba’du’n-Nâs İfadesiyle Rey Ehline İtirâz Ettiği Meselelerin Analizi”, Yüksek Lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, 95 s.

Şükrü Özen, “Ebû Hanîfe’nin Usûl ve Furu Anlayışının Kelâmî Temelleri”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 113-135.

Tahsin Görgün, “Ebû Hanîfe’nin Fıkıh Tanımı”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 147-153.

Zekeriya Güler, “İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis İlminde Zayıf Olduğu İddiasının Tahlili”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 2, s. 325-334.

D. Furu Çalışmaları

Aşağıda Hanefî furu-i fıkıh hakkındaki genel eserlerden ziyade, Ebû Hanîfe ile bağ kurularak yapılan çalışmalara yer verilecektir.

1. “Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıkları”:⁶¹ Bir makale mahiyetinde olan çalışma Ferhat Koca’ya ait olup 2003 yılında Bursa’daki İmam A’zam Sempozyumunda sunulmuş bir tebliğin⁶² geliştirilmiş halidir. Çalışmada Ebû Hanîfe ile iki arkadaşı (imâmeyn, sâhibeyn) arasındaki temel hukukî görüş ayrılıklarından bazıları incelenmiştir. Bu görüş ayrılıkları, daha önce yazar tarafından tercüme edilmiş bulunan Debûsî’nin (ö. 430/1040) *Te’sîsü’n-nazar* adlı eserinin⁶³ “Ebû Hanîfe İle İki Arkadaşı Arasındaki İhtilaflar” bölümünden özetlenmiştir.

Makalede hukukî görüş ayrılıklarına yol açan ve usul görüşü ya da fıkıh kaidesi diyebileceğimiz 25 madde tespit edildikten sonra bunların her birinin altında örnekler

61 Ferhat Koca, “Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ve Muhammed Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıkları”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2004, c. 8, sy. 18, s. 143-160.

62 Ferhat Koca, “Ebû Hanîfe ile İmâmeyn Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıkları”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, [16-19 Ekim 2003, *Mudanya/Bursa*], 2005, c. 1, s. 183-201.

63 Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, çev. Ferhat Koca, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, 303 s.

verilmektedir. Ayrıca imamlar arasında ihtilaf bulunduğu anda hangi görüşün tercih edildiğine dair mezhep içi hiyerarşiye yer verilmiştir.

2. "Hile-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar":⁶⁴ Makale mahiyetindeki çalışma, Saffet Köse'ye aittir ve 2003 yılında Bursa'da düzenlenen İmâm-ı Azam Sempozyumu'nda sunulan bir tebliğin⁶⁵ gözden geçirilmiş halidir.

Çalışmada, hile-i şer'iyye kavramının oryantalistlerce fıkhi tenkit için kullanıldığı, bazı Müslümanların da bu konuda Ebû Hanîfe'yi eleştirdikleri tespiti yapılmış ve bu eleştirilerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Yazar, örnekler halinde zikrettiği "itham"ların temelinde "kavram kargaşası, mezhep taassubu, Hanefi kaynaklarına ulaşamama, müctehid imamlar döneminden sonra bu mezhep tabîilerinden bazıların çeşitli hileli yollara başvurmak suretiyle şer'î hükümleri düşürme çabalarının mezhebe maledilmesi, Ebû Hanîfe'nin bazı icthatlarının bağlamından koparılıp sun'î bir ortam oluşturularak hileye alet edilmesi, Ebû Hanîfe'nin hayatının anlatıldığı kitaplarda (menâkıb) onun ince anlayış ve keskin kavrayışına işaret için bulduğu bazı meşru çözümlerin zikredilmesi ve bununla her türlü hileyi caiz gördüğünün zannedilmesi gibi sebepler" in bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁶

Çalışmanın sonucunda yazar, Ebû Hanîfe de dâhil olmak üzere mezhep imamlarından hiçbirisinin Allah'ın emirlerini düşürme ve haramlarına yol bulma anlamında hiyele cevaz vermediği kanaatine ulaşmış ve imamların, insanlar dara düştüğünde onlara meşru çıkış yollarını göstermekten ileriye gitmediklerini belirtmiştir.

Saffet Köse'nin, *İslam Hukukunda Hile-i Şer'iyye* adlı basılmış bir doktora tezi bulunduğu gibi, Ebû Hanîfe ve hiyel konusuyla ilgili neşir ve makaleleri de bulunmaktadır.⁶⁷

3. "Ebû Hanîfe ve Anadilde İbadet":⁶⁸ Makale, Ebû Hanîfe'nin en çok gündeme gelen icthadlarından biri olan namazda Kur'an'ın tercümesinin okunması meselesi hakkındadır. Meselenin tarihi ve sosyal arka planı üzerinde tahliller de içeren

64 Saffet Köse, "Hile-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 149-162.

65 Saffet Köse, "Hile-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar", *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, [16-19 Ekim 2003, Mucanya/Bursa], 2005, c. 2, s. 45-58.

66 Köse, a.g.m., s. 153.

67 Saffet Köse, "Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmû'u'l-Kebîr ve el-Mehâric fi'l-Hiyel", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2004, sy. 3 s. 289-312; a.mlf., "Hile-i Şer'iyye Konusunda İlginç Bir Risâle (Abdurrahman b. İbrahim b. Osman el-Hanbelî, "er-Red alâ men temesseke bi-mezhebey'l-İmâmeyni Ebi Hanife ve'-Şâfîi fi istibâhati'-ribâ bi'l-hiyel", nşr. Saffet Köse)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 1, s. 231-255; a.mlf., "Hile-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 149-162.

68 Kaşif Hamdi Okur, "Ebû Hanîfe ve Anadilde İbadet", *İslâmî Araştırmalar: Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, 2002, c. 15, sy. 1-2, s. 83-90.

makalede, söz konusu içtihadın anlaşılmasına dönük olarak fıkıh literatüründe öne sürülen iddialar tek tek tahlil edilmektedir. Her şeyden önce bu icthaddın ve delillerinin doğrudan Ebû Hanîfe tarafından açıklanmamış olduğuna vurgu yapan Okur, tarihte Hanefî mezhebi içerisinde Ebû Hanîfe'nin bu icthaddan döndüğü fikrinin kabul gördüğünü belirtmiş, ancak nihâî bir kanaat belirtmekten kaçınıp konunun muamma olma özelliğini korumakta olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ Yazarın bu mesele hakkında benzer başka çalışmaları da bulunmaktadır.⁷⁰

4. “İbn Rüşd’ün Bidâyetü’l-Müctehid’inde Ebû Hanîfe’ye Ait Görüşlerin Tahkiki”:⁷¹ Çalışmada 974 görüş tahkik edilmiş olup bu görüşlerden 94 tanesinin hatalı nakledildiği tespit edilmiştir. Bu çalışmadan oluşturulan bir makale de yayımlanmış⁷² ve bu makalede hatalı görüşlerin sayısı 93 olarak zikredilmiştir. Yazara göre, “İbn Rüşd Hanefî görüşlerini değerlendirme açısından oldukça tarafsız davranmış ve mezhep taassubu gütmeksizin gereğinde Ebû Hanîfe’ye ait görüşleri kendi mezhebine ve diğerlerine tercih etmiştir.”⁷³

5. FÜRÛ ALANINDAKİ DİĞER ÇALIŞMALAR:

Abdullah Kahraman, “Ebû Hanîfe’nin İctihatlarında İnsan Hürriyetine ve Onuruna Verdiği Önemi Gösteren Bir Örnek -Sefihin Hacir Edilmemesi”, *İslâmî Araştırmalar*. Ebû Hanîfe Özel Sayısı, 2002, c. 15, sy. 1-2, s. 247-253.

Abdurrahman Bulut, “Ebû Ca’fer et-Tahavi’nin Muhtasar’ındaki Tercihleri”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, 128 s.

Ahmet Aydın, “Ebû Hanîfe’nin İman ve Kastın Tespitiyle İlgili Görüşlerinin Mukayesesi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. 5, sy. 10, s. 85-97.

Ali Haydar Bölükbaş, “İbadetler Bağlamında Abdullah b. Mes’ud’un Ebû Hanîfe’ye Etkisi”, Yüksek Lisans tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, 144 s.

69 Okur, a.g.m., s. 90.

70 Bkz. Kaşif Hamdi Okur, “Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili”, *Dinî Araştırmalar*, 1999, c. 1, sy. 3, s. 171-203; a.mlf., “Serahsî’nin Referans Kaynağı Olarak Kur’an’a Bakışı ve İbadet Dili Anlayışı”, *Uluslararası Serahsî Sempozyumu (15-17 Ekim 2010)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2013, s. 369-383; a.mlf., “Serahsî’nin Referans Kaynağı Olarak Kur’an’a Bakışı ve İbadet Dili Anlayışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. 11, sy. 22, s. 211-227.

71 Havva Usta, “İbn Rüşd’ün Bidâyetü’l-Müctehid’inde Ebû Hanîfe’ye Ait Görüşlerin Tahkiki”, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 225 s.

72 Havva Usta, “İbn Rüşd’ün Bidâyetü’l-Müctehid Adlı Eserinde Ebû Hanîfe’ye Nispet Edilen Görüşlerin Tahkiki”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2007, sy. 10, s. 193-215.

73 Havva Usta, a.g.m., s. 214.

Beşir Gözübenli, “Ebû Hanîfe'nin İctihat Sistematüğinde Norm Grupları”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 255-267.

Celâl Yeniçeri, “Ebû Hanîfe'nin Hayatı, Malî ve İktisadî Görüşleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sy. 4, s. 255-272.

Davut İltaş, “Ebû Hanîfe'nin Haramlık Doğuran Süt Emme Müddeti Konusundaki Görüşünün Temellendirilmesi”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2013, sy. 25, s. 7-48.

Halime Çalışkan, “Takiyyüddin İbn Dakîkû'l-İd'in İhkâmü'l-Ahkâm fi Şerhi Umdeti'l-Ahkâmında Yer Alan İmam Ebû Hanîfe'ye Ait Görüşlerin Tahkiki”, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, 48 s.

Mehmet Erdoğan, “İmam Ebû Hanîfe ve Kadının Nikah Akdinde Taraf Olması”, *İslâmî Araştırmalar: Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, 2002, c. 15, sy. 1-2, s. 255-257.

Metin Bor, “Ebû Hanîfe'ye Göre Hırsızlık Suçu ve Cezası”, Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 141 s.

Nergiz Önce, “Mervezi'nin el-Kâfi Adlı Eseri Çerçevesinde İlk Dönem Hanefî Literatüründe Eşribe”, Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, 137 s.

Ömer Yılmaz, “Ebû Hanîfe Savunmalarında Yöntem: Zâhid Kevserî Örneği”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. 1, sy. 1, s. 40-74.

Ömer Yılmaz, “el-Câmiu's-Sağir ve Hanefî Fıkıh Kitaplarının Tasnifi Açısından Şerhi en-Nâfiü'l-Kebir”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. 14, sy. 1, s. 257-292.

Soner Duman, “Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim (Kaynaklar - Sebep - Analiz)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 441-465.

Tevhit Ayengin, “Ebû Hanîfe'nin Hukûkî İrâde Anlayışı”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 1, s. 207-221.

Yasır Beyatlı, “Tahâvî'nin Şerhu Meâni'l-Âsâr'ında Hanefî İmamlarından Ayrıldığı Konular; Kitâbu's-Salât Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, 153 s.

E. Klasik Eserlerin Tercümelere

Ebû Hanîfenin füru-i fıkıh görüşlerini bulabileceğimiz ilk kaynakların, öğrencileri tarafından imlâ edilen “zâhiru-rivâye” kitapları olduğu bilinmektedir. Ayrıca Hanefî mezhebi kapsamında yazılan füru kitaplarında da İmam'ın görüşleri bulunmaktadır.

Hanefî füru fıkıh kitaplarından birçoğu Türkçeye de çevrilmiştir. Şeybânî'nin *es-Siyeru'l-kebir*,⁷⁴ Tahâvî'nin *el-Muhtasar*,⁷⁵ Kudûrî'nin *el-Muhtasar*,⁷⁶ Debûsî'nin *Te'sisü'n-nazar*,⁷⁷ Serahsî'nin *el-Mebsût*,⁷⁸ Mergînânî'nin *el-Hidâye*,⁷⁹ Molla Hüsrev'in *Gurer ve dürer*,⁸⁰ Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*⁸¹ ve *Halebi sağîr*,⁸² Şeyh Bedreddin'in *Camiu'l-fusuleyn*,⁸³ Şürünbülâlî'nin *Nuru'l-İzah*⁸⁴ ve *Merâkı'l-felâh*,⁸⁵ İbn Abidin'in *Reddü'l-muhtâr*,⁸⁶ Tehânevî'nin *İ'lâü's-sünen*⁸⁷ isimli kitapları ile bir heyetçe hazırlanmış bulunan *el-Fetâva'l-hindiyye*⁸⁸ bunlar arasındadır. Aşağıdaki eserlerden *İhtiyâr*, öncelikle İmam'ın görüşlerini içerdiği için ayrıca tanıtılmıştır; diğer eserlere gelince bunlar ya İmam'a izafe edilen eserlerden veya onun hayatı ve menakıbına dair yazılan eserlerden oluşmaktadır:

el-İhtiyar Metni el-Muhtar li'l-Fetvâ (İmam-ı Azam'ın İctihad ve Görüşleri)⁸⁹ Çalışma, Mevsilî'nin *el-Muhtâr* kitabının Arapça aslı ve tercümesinden oluşmaktadır. Mevsilî bu muhtasar kitabı kendisi de şerh etmiş ve

-
- 74 İmam Muhammed, *Siyer-i Kebir: İslam Devletler Hukuku*, şerh: Şemsüleimme es-Serahsî, çev. M. Said Şimşek-İbrahim Sarmış, İstanbul: EVS Dağıtım, 1980, 330 s.
- 75 İmam Tahavi, *Mukayeseli Hanefî Fıkhi: Tahavi Muhtasarı*, çev. Soner Duman, İstanbul: Beka Yayınları, 2013, 691, s.
- 76 Ahmed el-Kudûrî, *Muhtasar'ul-Kudurî*, çev. Osman Güman ve Soner Duman, İstanbul: Bekâ Yayınları, 2015, 655 s.
- 77 Ebû Zeyd Ed-Debûsî, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, çev. Ferhat Koca, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009, 303 s.
- 78 Ebû Bekr Şemsüleimme es-Serahsî, *Mebsut*, çev. Heyet, Mustafa Cevat Akşit (ed.), İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008, 30 c.
- 79 Ebû Bekir Merginani, *Hanefîler İçin İslam Fıkhi: el-Hidâye Tercemesi*, çev. Ahmet Meylani, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2013, c. 1-4.
- 80 Hüsrev Mehmed Efendi Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi*, çev. Arif Erkan, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979, c. 1-4.
- 81 İbrahim Halebî, *İzahlı Mülteka el-Ebhur Tercümesi*, çev. Mustafa Uysal, Konya: Kanaat Matbaası, 1971, c. 1-4.
- 82 İbrahim el-Halebî, *Tam Kayıtlı Halebî Sağîr ve Tercümesi*, çev. Hüsamettin Vanhoğlu, İstanbul: Yasin Yayınevi, ty., 352 s.
- 83 Şeyh Bedreddin, *Camiu'l-fusuleyn: Yargılama Usulüne Dair*, Hacı Yunus Apaydın (ed.), çev. M. Selim Aslan, Bilal Esen ve diğerleri, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012, 1248 s.
- 84 Şürünbülâlî, *Nurul İzah ve Tercümesi*, çev. Abdullah Aydın, İstanbul: Çelik Yayınevi, 1999, 203 s.
- 85 Şürünbülâlî, *Nürül İzhâh Şerhi ve Tercümesi*, çev. Mehmet Emre, İstanbul: Eser Neşriyat, 2004, 384 s.
- 86 İbn Abidin, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*, çev. Ahmet Davudoğlu ve Mehmet Savaş, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1982, c. 1-18.
- 87 Eşref Ali et-Tehânevî, *Hadislerle Hanefî Fıkhi*, çev. Ahmet Yücel, İbrahim Tüfekçi, Ferhat Koca ve diğerleri, İstanbul: Misvak Yayınları, 2007-2015, c. 1-19.
- 88 Heyet, *Fetava-yı Hindiyye: Fetava-yı Alemgiriyye*, çev. Mustafa Efe, Ankara: Akçağ Yayınları, 1987, c. 1-16.
- 89 Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyar Metni el-Muhtar li'l-Fetva (İmam-ı Azam'ın İctihad ve Görüşleri)*, çev. Celal Yeniçeri, İstanbul: Şamil Yayınları, 1973, 367 s.

*el-İhtiyâr*⁹⁰ ismini vermiştir. Hanefî mezhebinin temel fıkıh metinleri arasında bulunan muhtasar metinde ise sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin derlenmesi amaçlanmış, İmâmeyn dâhil diğer fakihlerin ve mezheplerin görüşleri doğrudan zikredilmemiş, sadece Ebû Hanîfe'ye muhalif oldukları yerlerde onlar için bir rumuz konmuştur. Kitabın tercümesine “*İmam-ı Azam'ın İctihad ve Görüşleri*” şeklinde isim verilmesi bu hususu vurgulamaya yöneliktir.

Bu eser dışında Ebû Hanîfe'yle ilgili şu eserler çevrilmiştir:

Ahmet İnanır, “Ekmeleddin Bâbertî'nin ‘en-Nüketü’z-Zarife fi Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe’ Adlı Risalesinin Metin ve Tercümesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2013, sy. 21, s. 71-93.⁹¹

Hafızüddin Muhammed b. Muhammed el-Kerderi, *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe Menkıbeleri = Menakibü'l-İmam Ebi Hanîfe Radiyallahu anh*, çev. Muhammed b. Ömer Halebi, sadeleştirme: Mustafa S. Kaçalin, İstanbul: Misvak Neşriyat, 2010, 1-2 c., 296 s.

Hafsa Şenses, “Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerife fi Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki”, Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, 161 s.

İbn Hacer el-Heytemi, *Fıkıhın Sultanı İmam-ı Azam Ebû Hanîfe*, çev. Manastırlı İsmail Hakkı, haz. Sıtkı Çoban ve Fatih Başpınar, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010. 216 s.

_____, *İmam-ı Azam'ın Menkıbeleri: el-Hayratü'l-Hisan fi Menakibi'l-İmam Ebi Hanîfe en-Nu'mân*, çev. Abdülvehhab Öztürk, Ankara: Kılıç Kitabevi, 1978. 153 s.

_____, *Mevahibü'r-Rahman fi Menakibi'l-İmam Ebi Hanîfete'n-Nu'man: İmam Ebû Hanîfe (r.a.)'in Hayatında Rabbani Esintiler*, çev. Manastırlı İsmail Hakkı, İstanbul: Misvak Neşriyat, 2003.

İmam Zehebi, *Menakıb-ı İmam Ebû Hanîfe - İmam Ebû Yusuf - İmam Muhammed*, çev. İsmail Karagözoğlu, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe Numan b. Sabit, *İmam-ı Azamın Oğlu Hammad'a ve Talebelerine Vasiyetleri*, çev. Cüneyt Erçin, İstanbul: Özdemir Basımevi, 1973, 142 s.

_____, *İmam-ı Azam'ın Müslümanlara ve Oğluna Son Vasiyeti*, çev. Mustafa Uysal, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1974, 71 s.

90 Muhtasar metnin şerhi olan *el-İhtiyâr* kitabı da tercüme edilmiştir. Bkz. 1) Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyar li-ta'lîli'l-Muhtar*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2005, 4 c.; 2) Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyar li-ta'lîli'l-Muhtar*, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul: Alem Yayınları, 1993.

91 Aynı müellifin bir başka makalesi şöyledir: Ahmet İnanır, “Ekmelüddin el-Bâbertî'nin ‘en-Nüketü’z-Zarîfetü fi Tercihî Mezhebi Ebi Hanîfe’ Adlı Risalesi Bağlamında Türklerin Hanefîliği Tercih Gerekçeleri”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2012, c. 7, sy. 2, s. 77-93.

_____, *İmam-ı Azam'ın Vasiyyetleri*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983, 128 s.

Mehmet Ali Aytekin, "Nuh b. Mustafa'nın 'el-Kelimâtü's-Şerife fi Tenzihi Ebî Hanîfe' Adlı Eserinin Edisyon Kritiği," Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, 153 s.

Mehmet H. Seçkiner, "Amasyalı Nuh b. Mustafa'nın Tenzîhu'l-İmam Ebî Hanîfe 'anı't-Türrehâti's-Sahife Eserinin Tahkiki", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 141 s.

F. Diğer Çalışmalar

Bu kısımda toplanan çalışmalar, akademik bir kaygı ve üsluptan ziyade güncel fikrî konulara temel oluşturmak üzere Ebû Hanîfe'nin hayatının yorumlanmasına dayanmaktadır. İslam hukuku araştırmacılarının dolaylı da olsa bazı bilgi ve yorumlara rastlayabileceklerini düşündüğümüz bu eserleri aşağıda sıralamanın uygun olacağını düşünüyoruz:

Abdülhamit Sinanoğlu, *İslam Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmam Ebû Hanîfe ve Vâsil bin Atâ*, İstanbul: Rağbet Yayınları 2012.

Cem Zorlu, *Alim ve Muhalif: İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Siyasi Otorite Karşısındaki Tutumu*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011, 350 s.

Mevlüt Uyanık, *Ebû Hanîfe ve Said Nursi'de Sivil İtaatsizlik*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2015, 219 s.

Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar: Şehid İmam Ebû Hanîfe*, İstanbul: Denge Yayınları, 1992, 271 s.

Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı İmamı Azam Ebû Hanîfe (Esas Fikirleri Gölgelenen Önder)*, İstanbul: Yeni Boyut, 2009.⁹²

Sonuç ve Değerlendirme

Yayınlanmış çalışmaların kronolojisine baktığımızda ülkemizde Ebû Hanîfe hakkındaki fikhî çalışmaların 90'lı yıllardan sonra yoğunluk kazandığı görülmektedir. Ebû Hanîfe konulu sempozyumların düzenlenmesi ve akademik dergilerde özel sayıların yayınlanması ise iki binli yıllardan sonraya rastlamaktadır. Geçmişte seksenli yıllardan itibaren ilahiyat fakültelerinin yaygınlaşmasıyla birlikte Ebû Hanîfe hakkında akademik tezler de yapılmaya başlanmış ve tezler haricinde de gerek makale gerekse kitap şeklinde çalışmalar kendini göstermeye başlamıştır. Fakat bütün bunların belli bir aşama kat etmesinin doksanlı yılları beklemesinde, söz konusu fakültelerin gerek ilmi kadro gerekse maddi imkânlar açısından ancak bu yıllarda geniş imkânlarla

92 Kitap hakkındaki eleştirel bir değerlendirme için bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Yaşar Nuri Öztürk'ün Arapçılığa Karşı İmamı Azam Ebû Hanîfe, Esas Fikirleri Gölgelenen Önder Adlı Eseri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, s. 475-486.

sahip olmaya başlamasının etkili olduğunu düşünmekteyiz. 1970 yılından önce yayınlanan Ebû Hanîfe özel konulu kitap ve makalelerin toplamı ise iki elin parmaklarını geçmemektedir.

Konu olarak baktığımızda Ebû Hanîfe hakkındaki çalışmaların merkezinde istihsan, hiyel, re'y, ahad hadis/haber-i vahid, hadis tasnifi, akıl-vahiy, Kur'an'a arz, muhaddislerin itirazları, siyasî duruşu, sahâbî kavli, imamlar arasındaki görüş farklılıkları, mezhep içi görüşler hiyerarşisi, ilim halkası/fıkıh silsileleri, insan hürriyeti ve onuru, insan merkezli yaklaşım, birlikte yaşama kültürü, ictihadda isabet meselesi, ibadet dili, kadının nikahı, veli izni ve Kûfe gibi kelime ve kavramların yer almakta olduğu görülmektedir.

Ebû Hanîfe hakkındaki fıkıh çalışmalarını alan olarak değerlendirdiğimizde fıkıh usulü alanında bir yoğunluk göze çarpmaktadır. Bu alanda da Ebû Hanîfe'nin hadis/sünnet anlayışına dair çalışmalar çoğunlukta olup bunlardan bir kısmı İslam hukuku bilim dalında bir kısmı da hadis bilim dalında gerçekleştirilmiştir. Hadis/sünnet merkezli çalışmalarda bazı farklı bakış açılarıyla yeni çalışmalar yapmak mümkün olsa da, bu konudaki çalışmalara olan ihtiyacın azaldığı söylenebilir.

Günümüzde belli noktalarda gerilim yaşayan ve dinamizmini kaybettiği eleştirisi yapılan fıkıh ilminde "makâsıd" konulu çalışmalar önem kazanmıştır. Ebû Hanîfe ile ilgili usul çalışmalarında ise bu yönün zayıf kaldığı ve yeni araştırmalara ihtiyaç bulunduğu söylenebilir. Kendi devrinde fıkıh yeni ufuklar açmakla tanınan bu büyük üstadın düşünce sisteminin yeni bir bakışla gözden geçirilmesi durumunda, günümüzde çıkış arayan fıkıh çalışmalarına çok değerli katkılarının sağlanması mümkün gözükmektedir. Bir hukuk sistemi kurduğu bilinen böyle büyük bir imamın, sadece fıkıhta değil genel hukuk alanında tanınacak şekilde hukuk felsefesini ortaya koyan çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Usûl alanına nazaran fûru-ı fıkıh alanında Ebû Hanîfe ile ilgili çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Bunda bir mezhebe göre fıkıh üretiminin çağımızda revaç bulmaması, ülkenin hukukî ve siyasî konjonktürünün fıkıhın uygulama alanını daraltmış olması, fûru alanındaki meselelerin belli bir imama bağlılıktan ziyade mezhep kapsamında incelenmesi ve örneğin fûru kitaplarının ya da ilmihallerin Hanefî mezhebine göre yazılması gibi sebeplerin etkili olduğu söylenebilir. Bir başka sebep ise, akademik merakın çözümlenmiş meselelerden ziyade çözüm bekleyene, başka bir deyişle, malûmdan ziyade matlûba odaklanmış olmasıdır. Ebû Hanîfe, görüşleri *zâhiru'r-rivâye* eserleriyle ve ilim halkalarıyla sonraki nesillere aktarılan ve mezhep oluşturan bir fakih olması yönüyle fûru alanındaki görüşlerin ona nispetinde genel olarak kuşku yoktur ve bu görüşler Hanefî fıkıhını şekillendirmiştir. Diğer yandan bu görüşler bir takım usûlî prensipler üzerine bina edilmiş olmakla birlikte, kendisinin veya

ilk tabaka takipçilerinin bir usûl eserinin doğrudan nakledilmemiş olması sebebiyle, sünnet, haber-i vahid ve kıyas gibi kavramlar bağlamında ona ait olduğu söylenen ilkelerin nispeti ve değerlendirilmesi, tartışılmaya daha çok açık bulunmakta ve akademik meraklar ağırlıklı olarak bu yöne, yani usûl alanına çevrilmektedir.

Şunu belirtmek gerekir ki, günümüz füru çalışmaları geçmişini anlama ve tasvir eksenli düşünülürken çözümlenmeye muhtaç çok az husus görülse bile, geçmişten alınan ilhamla bugünün problemlerine çözüm üretilmek istendiğinde henüz işin başında olduğumuz anlaşılacaktır. Ülkemizde güncel meselelere fikhî çözüm üreten akademik çalışmaların yeterli olduğu söylenemez. Çözüm üretme amacıyla olan birçok çalışmanın da, belli bir fıkıh ekolüne göre ve sistematik düşünmek yerine eklektik bir yaklaşımla ve gününbirlik çözümlerle yetindiği bilinmektedir. Böylece yapılan çalışmalar sonrakilere basamak olacak fikhî ve felsefî teoriler geliştirmekten ziyade hızla tüketilen fikir ürünlerine dönüşebilmektedir.

Ebû Hanîfe'nin fikhının günümüze bakan tarafları keşfedilmeye muhtaçtır. Örneğin günümüzde çeşitli ülkelerde farklı hukuklara tabi olan ve çeşitli kişiler ile kurumların mülkiyetinde bulunan dinî ve hayrî kurumların vakıf hükümleri açısından değerlendirilmesinde büyük sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu tür meselelerde Ebû Hanîfe gibi üstatların fıkıhlarına yeniden bakılmasının önemli katkıları olabilecektir. Yine örneğin, Ebû Hanîfe'nin hile-i şer'îye konusundaki çalışmalarda çokça gündeme gelmesine bakılacak olursa, onun fıkıhta hukukî objektifliği esas aldığı ve uhrevî yönü fertlerin vicdanına bıraktığı şeklindeki tezlerden de yola çıkarak klasik fikhın ve özellikle de Hanefî fikhının devletçe geçerli "mer'î hukuk" oluşu gibi boyutları inceleyen çalışmalar yapılabilir. Bu yöndeki çalışmalar, günümüzde birçok ülkede devlet hukuku olmaktan uzak bulunan fikhın, bugünün insanına sunacaklarının geçmiştekinden farklı veya benzer yönlerini açıklığa kavuşturmaya katkı sağlayabilecektir.

Metot bakımından Ebû Hanîfe ile ilgili günümüz fıkıh çalışmalarına baktığımızda şunları söyleyebiliriz. Ebû Hanîfe, fıkıh alanında teorik önermelerden ziyade meselelerin çözümlerinden ibaret olan fer'î hükümler bırakmıştır. Usul alanında da ictihad metodunu açıklayan bir eser bırakmış değildir. Dolayısıyla onun usulü ve fikhî hakkındaki değerlendirmelerde, cüzî meselelerdeki fikhî çözümlerinden yola çıkılarak teorik bir görüşe ulaşılması ve bu görüşün ona nispet edilmesi şeklinde tahricî bir ameliye söz konusu olmaktadır. Esasen genel olarak Hanefî fıkıh usulü ve füru-ı fıkıhta da birçok hüküm böyle bir ameliye ile Ebû Hanîfe'ye nispet edilmektedir.⁹³ Tahric metodu Ebû Hanîfe'den hemen

93 İbn Abidin'in belirttiğine göre; Hanefî mezhebinde imamlardan sonra gelen meşâyih, "İmam hayatta olsaydı şöyle derdi" mülâhazasıyla, zamanın değişmesi ve zaruret gibi sebeplerle

sonra öğrencileri ve takipçileri tarafından uygulandığı gibi, öğrenci halkası ve silsilesi dışında kalan ve hatta farklı mezheplere mensup olan müelliflerce de uygulanmıştır. Günümüzde de tahrir benzeri metotlarla Ebû Hanîfe'ye çeşitli görüşler ve tutumlar nispet edildiği görülmektedir. Bu tür çalışmalarda, tarihten beri tevarüs edilen bazı genel kabullerin sorgulandığı ve özellikle de mezhep müktesebâtı içerisinde öteden beri Hanefilerce doğrudan Ebû Hanîfe'ye nispet edilenlerden veya doğrudan nispet edilmeksizin mezhep görüşü haline gelmiş kabullerden farklı birtakım iddiaların ileri sürülebildiği görülmektedir. Böyle bir yaklaşım ise, İmâm'ın kendi mezhep halkası ve öğrenci silsilesi tarafından ona nispet edilenlerin mi, yoksa bu halka ve silsile dışında kalan ve hatta asırlar sonra yaşayanlar tarafından ona nispet edilenlerin mi sağlıklı olduğuna dair bir mukayeseyi gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda İmâm'ın kendi ilim halkası ve silsilesi yoluyla aktarılan görüşlerinin, günümüzdeki herhangi bir akademisyenin bir kitabından görüş aktarma ile benzeşip benzeşmediği ve dolayısıyla o dönemdeki ders halkası ve silsileler ile icâzet sisteminin fonksiyonları hakkındaki araştırmaların artması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu ise, dönemin tedris ve yayın imkânlarının tespiti⁹⁴ ile, bir halkaya mensup olma olgusunun ve icazetli silsilede bulunma kriterleri gibi hususların daha iyi anlaşılabilmesiyle mümkün olacaktır. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olmanın ve onun takipçisi olmak bakımından Hanefî olmanın o devirdeki görünümleri üzerinde durulmalıdır. Bu yönde bir çalışma Eyyüp Said Kaya'nın "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkîhi İstidlâl" adlı tezidir.⁹⁵ Kaya, bu çalışmasında bir yandan sonraki Hanefîlerin, imamların görüşlerini nasıl tahrir ettiklerini örnekendirirken diğer yandan da imamlardan sonraki dönemde Hanefî tabakaların oluşumunu ve bu tabakalara dâhil olmanın ölçülerini belirlemeye çalışmıştır. Bu tür çalışmaların artması, imamlara görüş nispet edilmesinde itibara alınacak sağlıklı kanalın ne

---

yeni bir hüküm verdiklerinde buna Ebû Hanîfe'nin mezhebi denebilir. Çünkü bu tür hükümler onun kaideleri üzerine bina edilmiştir. Fakat bu durumda "Ebû Hanîfe'nin mezhebinin muktezası şöyledir" denilmesi uygun olup "Ebû Hanîfe şöyle dedi" demek uygun olmaz. Meşâyihün kıyas veya kaideler üzerine gerçekleştirdiği tahrirlerde hep bu husus geçerlidir. Evet, belki bu konularda "onun mezhebi" demek caizdir fakat bu söz, "onun ehlinin sözü" veya "mezhebinin muktezası" anlamındadır. Bkz. İbn Abidin, "Ukûdu resmî'l-müftî", *Mecmûatü Resâilî İbn Âbidin*, yy., c. 1, s. 25.

94 Örneğin Ebû Hanîfe'nin hayatı, kâğıdın seri üretimine geçildiği tarihten önceye rastlamaktadır. İlmî eserlerin yayınlanmasında ise kâğıdın seri üretiminin önemli bir yeri olduğu açıktır. Bağdat'ta ilk seri kâğıt üretimine hicri 178 yılında (794-795) geçildiği ifade edilmektedir (bkz. Osman Ersoy, "Kâğıt", *DİA*, c. 24, s. 164). Bu tekniğin ne kadar sürede diğer şehirlere yayıldığı, o devirlerde ilim adamlarının kâğıttan ne şekilde yararlandığı ve bu yararlanma biçimlerinin fıkîh gibi ilim dallarının gelişimine etkisi, o devirlerde yazılı yayın dışında bilginin yayılma vasıtaları vb. meseleler ise detaylı çalışmaları beklemektedir.

95 Eyyüp Said Kaya, "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkîhi İstidlâl", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, 297 s.

olduğunun belirlenmesine ve bu kanalın diğerlerine nazaran üstün yönlerinin görülmesine yeni katkılar sağlayabilecektir. Kanaatimizce Ebû Hanîfe gibi imamların görüşlerinin tespit ve değerlendirilmesinde kendilerinin veya ilim halkalarındaki takipçilerinin ifadeleri asıldır ve önceliklidir. İmamların kendi söylediklerini dahi aşarak onlara görüş nispet ederken veya imamların açık sözü bulunmayan konularda onları değerlendirirken bugüne kadar kimsenin söylemediğini söyleme arzusuna kapılmanın sağlıklı bir yol olmadığını düşünüyoruz. Tarihî şahsiyetlerin mezhep taassubuyla değerlendirilmesi doğru olmadığı gibi, temelden yoksun bir takım şaz değerlendirmelerin sağlayacağı bir katkı da bulunmamaktadır. İlmî çalışmaların geçmişten geleceğe bir köprü olduğu ve birbirlerini tamamladıkları düşünülecek olursa, geçmişle bağ kuramamış ve çağından hiçbir destek bulamamış fikirlerin sağlıklı olmayacağı anlaşılabacaktır.

Mevcut çalışmalar hakkındaki bu araştırma ve değerlendirmemiz, araştırmacılar için gerekli olan bir boşluğu doldurma yönünde küçük bir katkı mahiyetinde olup nihayete erdirilmiş değildir ve eksiklikten uzak olduğu iddia edilemez. Bibliyografya çalışmaları sürekli yenilenmek durumunda olup, arzumuz, çalışmamızın bu mütevazı haliyle sonraki araştırmalara katkı sağlayabilmesidir.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Ebû Hanîfe Hakkında Yapılan Fikhî Çalışmalar

Bilal ESEN

Özet

Makalede, Cumhuriyet’e geçişten sonra Ebû Hanîfe hakkında ortaya konan fikhî çalışmalarıyla ilgili bir literatür hazırlanması ve değerlendirmelerde bulunulması amaçlanmıştır. Türkiye’de Ebû Hanîfe hakkındaki fikhî çalışmaların 90’lı yıllardan sonra yoğunluk kazandığı görülmektedir. Ebû Hanîfe özel konulu sempozyumların düzenlenmesi ve akademik dergi sayılarının yayınlanması ise 2000’den sonraya rastlamaktadır. Alan olarak değerlendirdiğimizde fikhî usulü alanında bir yoğunluk göze çarpmaktadır. Bunların da çoğu onun hadis anlayışı konulu çalışmalardır. Furu alanındaki çalışmaların azlığı görülmekte olup bunların çoğu Ebû Hanîfe’nin fikhîni ihyâ ve icrâdan ziyade, geçmişi anlama ve tasvir eksensidir. Ebû Hanîfe’nin görüşlerinden tahrîc benzeri metotlarla sağlıklı sonuçlar çıkarabilmek için, içinde bulunduğu ilmî çevre, öğrencilerinin ders halkaları ve mezhep silsileleri ile ilgili çalışmaların artmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Usûl alanında ise, Ebû Hanîfe ve “makasid” konulu çalışmalar yapılmasının, fikhînin çağımızdaki dinamizmine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, Hanefî, usûl, furû, tahrîc, Türkiye.

The *Fiqh* Studies on Abu Hanifa in the Republican Period of Turkey

Bilal ESEN

Abstract

In this article, I aim to evaluate the *fiqh* studies on Abu Hanifa in the Republican period. These studies have gained intensity after the 90s, and the number of symposiums and academic articles focusing on Abu Hanifa has expanded after 2000. The studies on his *usûl* views surpass others in number, and are mostly related to his *hadith* views. A few studies on *furû'* are focused on an understanding and description of the classical / historical literature instead of recovering and applying Abu Hanifa's views to our own age. In order to benefit more efficiently from the views of Abu Hanifa such as by using the *takhrîj* method, we need to conduct new studies about Abu Hanifa's scientific environment, his student circles as well as his views on *maqasid*.

Keywords: Abu Hanifa, Hanefite, *usûl*, *furû'*, *takhrîj*, Turkey.

